Я розчиняю навстіж вікна. В кімнату вливається струменем свіже повітря. В ясніючих блакитнуватих сутінках я вдивляюся в етюди й ескізи картини, яку я почав. їх чимало, я багато разів починав усе заново. Але про картину в цілому судити поки що рано. Я не знайшов ще свого головного, того, що приходить раптом так невідхильно, з такою наростаючою ясністю і нез'ясовним, невловимим звучанням у душі, як оці ранні літні світанки. Я ходжу в досвітній тиші і все думаю, думаю, думаю. І так кояшого разу. І щоразу я переконуюся в тому, що моя картина — ще тільки задум.

Я не прихильник того, щоб заздалегідь говорити і оповіщати навіть близьких друзів про незакінчені речі. Не тому, що я дуже ревно ставлюся до своєї роботи, — просто, здається мені, важко вгадати, якою виросте дитина, що сьогодпі ще в колисці. Так само ваяисо судити і про незавершений, невиписаний твір. Але цього разу я порушую своє правило — я хочу на повний голос заявити, а вірніше, поділитися з людьми своїми думками про ще не написану картину.

Це не примха. Я не можу зробити інакше, бо відчуваю — мені одному це не під силу. Історія, що сколихнула мені душу, історія, яка спонукала мене взятися за пензель, здається мені такою значущою, що я сам не можу її осягнути. Я боюся не донести, я боюсь розхлюпати повну чашу. Я хочу, щоб люди допомогли мені порадою, підказали рішення, щоб вони бодай у думці стали поряд зі мною біля мольберта, щоб вони хвилювалися разом зі мною.

Не пожалійте запалу своїх сердець, підійдіть ближче, я мушу розповісти цю історію...

Наш аїл Куркуреу розкинувся в передгір'ях на широкому плато, куди збігаються з багатьох ущелип шумливі гірські річки. Трохи нижче аїлу простяглася жовта долина, величезний казахський степ, оточений

відрогами Чорних гір та темною рискою залізниці, що йшла геть за обрій на захід, через рівнину.

А над аїлом на бугрі стоять дві великі тополі. Я пам'ятаю їх відтоді, як пам'ятаю себе. З якого боку не під'їдеш до нашого Куркуреу, перш за все побачиш ці дві тополі, вони завжди на виду, паче маяки на горі. Навіть і не знаю, чим пояснити, — чи тим, що враження дитячих років особливо дорогі людині, а чи тим, що це пов'язано з професією художника, — але кожного разу, коли я, вийшовши з поїзда, їду через степ до себе в аїл, я передусім ще здалека шукаю очима рідні мої тополі.

Які б високі вони не були, навряд чи вже так одразу можна побачити їх на такій відстані, та для мене вони завжди відчутні, завжди видні.

Скільки разів мені доводилося повертатись в Куркуреу з далеких країв, і завжди з щемлячою тугою я думав: "Чи скоро побачу їх, тополі-близнюки? Скоріше б приїхати до аїлу, скоріше на бугор до тополь. А потім стояти під деревами і довго, до захоплення слухати шелест листя".

У нашому аїлі скільки завгодно всіляких дерев, та ці тополі особливі — у них своя осібна мова і, мабуть, своя осібна, співуча душа. Коли б не прийшов сюди, вдень чи вночі, вони колишуться, перехльостуючись гілками й листям, шумлять на різні лади не стихаючи. То здається, немов тиха хвиля приливу плещеться об пісок, то прошелестить по гіллі, мов незримий вогник, пристрасний, палкий шепіт, то раптом, стихнувши на мить, тополі разом, усім розбурханим листям шумливо зітхнуть, ніби тужачи за чимсь. А коли набігає грозова хмара і буря, ламаючи гілки, обриває листя, тополі, пружисто розгойдуючись, гудуть, мов розбурхане полум'я.

Згодом, через багато років, я зрозумів таємницю двох тополь. Вони стоять на бугрі, відкритому всім вітрам, і озиваються на найменший рух повітря, кожен листок чуйно вловлює легесенький подув.

Але відкриття цієї простої істини зовсім не розчарувало мене, не позбавило того дитячого сприйняття, яке зберігаю я до цього дня. І досі ці дві тополі на бугрі здаються мені незвичайними, живими. Там, коло них, залишилося моє дитинство, мов уламок Зеленого чарівного скельця...

В останній день навчання, перед початком літніх канікул, ми, хлопчаки, мчали сюди дерти пташині гнізда. Кожного разу, коли ми з гиканням і свистом вибігали на горб, тополі-велетні, погойдуючись то в один, то в другий бік, неначе вітали нас своїм хо-

лодком і ласкавим шелестом листя. А ми, босоногі шибеники, підсаджуючи один одного, видиралися вгору по сучках і гілках, Здіймаючи переполох в пташиному царстві. Зграї стривожених птахів з криком носилися над нами. Та ми ні на що не зважали, де там! Ми вилазили все вище й вище — ану, хто сміливіший і спритніший! — і враз З величезної висоти, з висоти пташиного польоту, немов якимись чарами, відкривався перед нами чудовий світ простору й світла.

Нас вражала велич землі. Затамувавши подих, ми завмирали кожен на своїй гілці і забували про гнізда та птахів. Колгоспна стайня, яку ми вважали за найбільшу будову в світі, звідси здавалася нам звичайнісіньким сарайчиком. А за аїлом губився в тьмяному мареві розпростертий цілинний степ. Ми вдивлялися в його сизі далі скільки сягало око, і бачили ще багато й багато земель, про які раніше й гадки не мали, бачили річки, про які доти не знали. Річки сріблілі на обрії тоненькими ниточками. Ми думали, влаштувавшись на деревах: чи це край світу, чи далі е таке саме небо, такі ж хмари, степи й річки? Ми слухали, причаївшись на гілках, неземні звуки вітрів, а листя у відповідь їм дружно нашіптувало про принадні, загадкові краї, що ховалися за сизими далями.

Я слухав шум тополь, і серце у мене билося від страху й радості, і під цей нестихаючий шелест я намагався уявити собі ті далекі далі. Лише про одно, виходить, я не думав у той час: хто посадив тут ці дерева?

Про що мріяла, про що говорила ця невідома людина, опускаючи в землю коріння деревець, з якою надією ростила вона їх тут, на узгір'ї?

Цей горб, де стояли тополі, у нас чомусь називали "школою Дюйшена". Пам'ятаю, коли траплялося комусь шукати пропалого коня і людина зверталася до зустрічного: "Слухай, чи не бачив ти мого гнідого?" — йому найчастіше відповідали: "Он на горі, біля школи Дюйшена, паслися вночі коні, сходи, може й свого там знайдеш". Наслідуючи дорослих, ми, хлопчаки, не задумуючись, повторяли: "Гайда, хлопці, до Дюйшенової школи, на тополі, — горобців розганяти!"

Розповідали, що колись на цьому горбі була школа. Ми й сліду її не застали. В роки дитинства я не раз намагався знайти бодай руїни, бродив, шукав, але нічого не знайшов. Потім мені вже стало здаватися дивним, що голий горб називають "школою Дюйшена", і я спитав якось у стариків, хто він такий, той Дюй-шен. Один з них байдуже махнув рукою: "Хто такий Дюйшен? Та отой самий, що й зараз тут живе, з роду Кульгавої Вівці. Давно це було, Дюйшен тоді комсомольцем був. На бугрі тому стояв чийсь покинутий сарай. А Дюйшен там школу відкрив, дітей навчав. Та хіба ж то школа була, тільки назва. Ох, і цікавий же час був! Тоді хто міг ухопитись за гриву коня і всунути ногу в стремено, — той сам собі начальник. Так і Дюйшен. Що спало йому на думку, те й зробив. А тепер і камінця не знайдеш від того сарайчика, тільки й користі, що назва лишилася..."

Я мало знав Дюйшена. Пам'ятаю, він був уже літня людина, висока на зріст, трохи незграбна, з навислими, орлиними бровами. Його двір був по той бік річки, на вулиці другої бригади. Коли я ще жив в аїлі, Дюйшен працював колгоспним мірабом 1 і завжди пропадав десь на полі. Зрідка він проїжджав нашою вулицею, підв'язавши до сідла чималий кетмень2, і кінь його був чимсь схожий на хазяїна — такий же кощавий, тонконогий. А згодом Дюйшен постарів, і казали, що він почав возити пошту. Та це так, до слова. Річ в іншому. Як я тоді вважав, комсомолець — це запальний до роботи і на слово джигіт, найбойовіший з усіх в аїлі, який і на зборах виступить, і в газеті про ледарів та хапуг

напише. І я ніяк не міг уявити собі, що ця бородата смирна людина була колись комсомольцем, та до того ж, що найдивніше, навчала дітей, будучи сама малописьменною. Ні, не вкладалось отаке у мене в голові! Відверто кажучи, я вважав, що це одна З численних казок, які розповідають у нашому аїлі. Але, як виявилося, все було зовсім не так...

Минулої осені я одержав з аїлу телеграму. Земляки запрошували мене на урочисте відкриття нової школи, яку збудував колгосп власними силами. Я одразу вирішив — їхати, не міг же я в такий радісний для нашого аїлу день всидіти дома. Я виїхав навіть на кілька днів раніше. Побуваю там і там, думав собі, подивлюся, зроблю нові зарисовки. Із запрошених гостей чекали, як я дізнався, і академіка Сулайманову. Мені сказали, що вона пробуде тут день-два і звідси поїде до Москви.

■.Я знав, що ця уславлена тепер жінка ще дівчинкою пішла з нашого аїлу до міста. Ставши городянином, я познайомився з нею. Вона була вже в похилому віці, огрядна, з густою сивиною в гладко зачесаному волоссі. Наша славнозвісна землячка завідувала кафедрою в університеті, читала лекції з філософії, працювала в академії, часто їздила за кордон. Словом, людина вона була зайнята, і мені не вдавалося познайомитися з нею ближче, але кожного разу" де б ми не зустрічалися, вона цікавилась життям нашого аїлу і неодмінно, бодай навіть коротенько, висловлювала думку про мої праці. Одного разу я наважився сказати їй:

— Алтинай Сулайманівно, добре було б, коли б ви з'їздили в аїл побачитися з земляками. Вас там усі знають, пишаються вами, але ж знають більше з чуток і, буває, подейкують, що, мовляв, наша славетна вчена, видно, цурається нас, дорогу зовсім забула до свого Куркуреу.

— Та треба б, звісно, з'їздити, — невесело усміхнулася тоді Алтинай Сулайманівна. — Я й сама давно мрію побувати в Куркуреу, цілий вік уже не була там. Щоправда, родичів у мене в аїлі нема. Та не в цьому ж річ. Неодмінно поїду, я мушу поїхати, знудилася за рідним краєм.

Академік Сулайманова приїхала в аїл, коли урочисті збори в школі вже от-от мали початись. Колгоспники побачили у вікно її машину і всі гуртом сунули на вулицю. Знайомим і незнайомим, старим і малим — всім хотілося потиснути їй руку. Мабуть, Алтинай Сулайманівна не сподівалася на таку зустріч і, як мені здалося, навіть розгубилась. Приклавши руки до грудей, вона кланялася людям і майже насилу пробиралася до президії на сцену.

Мабуть, не раз на своєму віку Алтинай Сулайманівна бувала на урочистих зборах, і зустрічали її, певно, завжди і з радістю і з пошаною, але тут, у звичайній сільській школі, привітність Земляків дуже зворушила її, схвилювала, і вона все намагалася приховати непрошепі сльози.

Після урочистої частини піонери пов'язали любій гості червоний галстук, піднесли квіти та її ім'ям відкрили почесну книгу нової школи. Потім був концерт шкільної самодіяльності — дуже цікавий V і веселий, після якого директор школи запросив нас — гостей, учителів та активістів колгоспу — до себе.

І тут не могли натішитися з приїзду Алтинай Сулаймапівни. її посадовили на найпочесніше місце, прикрашене килимами, ї всіляко старалися підкреслити свою до неї повагу. Як завжди в таких випадках, було бучно, гості жваво розмовляли, виголошували тости. Та ось у дім зайшов місцевий парубчак і подав господареві купку телеграм. Телеграми пішли по руках: колишні учні поздоровляли своїх земляків з відкриттям школи.

— Слухай-но, а телеграми ці старий Дюйшен привіз, чи що? — спитав директор.

— Атож, — відповів парубчак. — Всю дорогу, каже, підстьобував коня, хотів поспіти, поки йтимуть збори, щоб при народі прочитали. Спізнився трошки наш аксакал, засмучений приїхав.

— То чого ж він там стоїть, нехай злізає з коня, клич його! Парубчак іпішов покликати Дюйшена. Алтинай Сулайманівна

сиділа поруч мене; вона чомусь стрепенулася і якось дивно, немов раптом згадавши щось, спитала мене, про якого це Дюйшена кажуть.

— А це колгоспний листоноша, Алтинай Сулайманівно. Чи Знаєте ви старого Дюйшена?

Вона якось непевно кивнула, потім хотіла була встати, але в цю мить повз вікно хтось з тупотом проїхав на коні, і парубчак, повернувшись назад, сказав господареві дому:

— Я його кликав, агаю, але він поїхав, йому ще треба листи розвозити.

— Ну й нехай розвозить, нащо його затримувати. Потім із стариками посидить, — невдоволено мовив хтось.

— О-о! Ви не знаєте нашого Дюйшена! Він людина закону. Доки діла не зробить, нікуди не заверне.

— Так, так, дивна він людина. Після війни вийшов з госпіталю, на Україні це було, і залишився там жити, всього років з п'ять як повернувся. Вмирати, каже, вернувся на батьківщину. Все життя отак бурлакою й живе...

— А все-таки зайти б йому зараз... Ну, та гаразд. — І господар дому махнув рукою.

— Товариші, колись ми навчалися, якщо хто пам'ятає, в Дюйшеновій школі. — Один з шановних людей аїлу підніс бокал.— А сам же він, напевно, не знав усіх літер алфавіту.— Промовець зажмурив при цьому

очі і похитав головою. В усьому вигляді його було помітно і здивування й посміх.

— Ай справді ж, було так, — озвалося кілька голосів. Кругом засміялися.

— Та що вже там казати! Чого тільки не затівав тоді Дюй-шен. А ми ж і всерйоз вважали його за вчителя.

Коли сміх ущух, промовець з бокалом у руці вів далі:

— Ну, а тепер люди повиростали у нас перед очима. Академік Алтинай відома на всю країну. Майже всі ми з середньою освітою, а багато хто має й вищу. Сьогодні ми відкрили у себе в аїлі нову середню школу, одно тільки це вже свідчить, наскільки змінилося життя. Тож давайте, земляки, вип'ємо за те, щоб і надалі сини та дочки Куркуреу були передовими людьми свого часу!

Всі знову загомоніли, дружно підтримавши тост, і тільки Алтинай Сулайманівна почервоніла, чимсь стурбована, і лише пригу-

била бокал. Але святково настроєні люди, зайняті розмовами, не помічали, в якому стані вона була.

Алтинай Сулайманівна кілька разів глянула на годинника. А потім, коли люди повиходили на вулицю, я побачив, що вона стоїть осторонь усіх біля арика і пильно дивиться на бугор — туди, де погойдуються під вітром поруділі осінні тополі. Сонце було вже на вечірньому прузі — біля бузкової рисочки далекого присмеркового степу. Воно світило звідти меркнучим світлом, забарвлюючи верхівки тополь тьмяним, сумовитим багрянцем.

Я підійшов до Алтинай Сулайма-нівни.

— Зараз вони листя скидають, а подивилися б ви на ці тополі весною, коли вони квітують,— сказав я їй.

— І я про це саме думаю,— зітхнула Алтинай Сулайманівна і, помовчавши, додала, мовби про себе: — Так, в усього живого є своя весна і своя осінь.

По її в'янучому, з безліччю дрібних зморщечок навколо очей обличчю промайнула сумовита, задумлива тінь. Вона дивилася на тополі якось дуже по-жіночому, тужно. І я враз побачив, що передо мною стоїть не академік Сулайманова, а звичайнісінька киргизька жінка, безхитра і в радощах і в журбі. Ця вчена жінка, видно, згадала зараз пору своєї юності, що її, як співають у наших піснях, не догукаєшся з найвищої гірської верховини. Вона, здається, хотіла щось сказати, дивлячись на тополі, та потім, мабуть, роздумала і рвучко наділа окуляри, які тримала в руці.

— Московський поїзд тут проходить, здається, об одинадцятій?

— Атож, об одинадцятій ночі.

— Значить, мені треба збиратися.

— Чого це так раптом? Алтинай Сулайманівно, ви ж обіцяли побути тут кілька днів. Народ вас не відпустить.

— Ні, у мене термінові справи. Я мушу зараз же їхати.

Як не вмовляли її земляки, як не висловлювали свою обиду, Алтинай Сулайманівна була невблаганна.

Тим часом почало смеркати. Засмучені земляки посадили її в машину, взявши слово, що вона приїде іншим разом на тиждень або й на довший час. Я поїхав провести Алтинай Сулайма-нівну до станції.

Чому Алтинай Сулайманівна так несподівано заквапилася? Обидити земляків, тим паче в такий день, мені здавалося просто нерозумним. По дорозі я кілька разів збирався спитати її про це, та не насмів. Не тому, що боявся здатись нетактовним, — просто я зрозумів, що вона все одно нічого не скаже. Всю дорогу вона їхала мовчки, про щось дуже замислившись.

На станції я все-таки спитав її:

— Алтинай Сулайманівно, ви чимсь розстроєні, може, ми образили вас?

— Ну, що це ви! І не смійте так думати! На кого могла я образитись? Хіба що на себе. Авжеж, на себе можна було, мабуть, образитись.

Так і поїхала Алтинай Сулайманівна. Я повернувся до міста і за кілька днів несподівано одержав від неї листа. Сповіщаючи про те, що вона затримається в Москві довше, ніж гадала, Алтинай Сулайманівна писала:

"Хоч у мене безліч важливих і термінових справ, я вирішила все відкласти і написати вам цього листа... Якщо вам здасться цікавим те, що я тут пишу, я вас дуже прошу подумати над тим, як можна буде використати це, щоб повідати людям про все, що я розповім. Я вважаю, що це потрібно не тільки нашим землякам, це потрібно всім, а особливо молоді. До такого переконання я прийшла після довгих роздумів. Це моя сповідь перед людьми. Я повинна виконати свій обов'язок. Чим більше людей дізнається про це, тим менше мучитимуть мене докори совісті. Не бійтеся поставити мене в ніякове становище. Нічого не приховуйте..."

Кілька днів я ходив під враженням її листа. І нічого кращого не придумав, як розповісти про все від імені самої Алтинай Су-лайманівни.

Це було 1924 року. Так, саме того року...

Там, де зараз наш колгосп, тоді був невеличкий аїл осілих бідняків-джатакчів. Мені о тій порі було років чотирнадцять, і жила я у двоюрідного брата свого покійного батька. Матері у мене теж не було.

Ще восени, незабаром після того, як ті, хто був багатший" відкочували в гори на зимівлю, до нас в аїл прийшов незнайомий парубок в солдатській шинелі. Я запам'ятала його шинель, бо вона була чомусь з чорного сукна. Поява людини в казенній шинелі стала для нашого аїлу, що приткнувся десь під горами далеко від доріг, справжньою подією.

Спершу твердили, що в армії він був за командира, а тому і в аїлі буде начальником, потім виявилося, що зовсім він ніякий не командир, а син того самого Таштанбека, який пішов з аїлу на залізницю ще під час голоду, багато років тому, та так і пропав. А його сина, Дюйшена, прислали в аїл для того, щоб відкрити тут школу і навчати дітей.

За тих часів такі слова, як "школа", "навчання", були новиною, і люди не дуже-то розумілися на них. Хтось вірив цим чуткам, хтось вважав це за бабські плітки, і, можливо, взагалі забули б про школу, коли б незабаром не скликали народ на сходку. Мій дядько довго бурчав: "Що воно там ще за збори,, завжди відривають од діла через усякі дурниці", — та потім все-таки осідлав свою конячину і поїхав на збори верхи, як і належить кожному чоловікові, що поважає себе. Слідом за ним разом З сусідськими дітьми ув'язалась і я.

Коли ми, захекавшись, прибігли на пагорок, де звичайно відбувалися сходки, там уже перед гуртом піших і кінних людей виступав той самий блідолиций парубок в чорній шинелі. Ми не могли розчути його слів і присунулися були ближче, але раптом один старик у подертій шубі, немов прокинувшись, квапливо перебив його.

— Слухай, синку,— почав він скоромовкою, заїкаючись,— раніше дітей навчали мулли, а твого батька ми знали: така ж голота, як і ми. То скажи, ласкаво просимо тебе, коли це ти встиг зробитися муллою?

— Я не мулла, аксакале, я комсомолець,— швидко озвався Дюйшен. — А дітей тепер навчатимуть не мулли, а вчителі. Я навчався грамоти в армії та й перед тим трошки вчився. От який я мулла.

— Ну, це діло...

— Молодець! — пролунали схвальні вигуки.

— Так от, комсомол послав мене навчати ваших дітей. А для цього нам треба якесь приміщення. Я думаю улаштувати школу, З вашою допомогою, звичайно, он у тій старій стайні, що стоїть на бугрі. Що скажете на це, земляки?

Люди завагалися, наче прикидаючи в думці: куди він гне, цей зайшлий? Мовчанку урвав Сатимкул-суперечник, прозваний так за його незговірливість. Він давно вже прислухався до розмов, спершись на луку сідла, і зрідка цвіркав крізь зуби.

— А стривай-но, парубче,— промовив Сатимкул, примружуючи око, немов цілячись.— Ти краще скажи, навіщо вона нам, ота школа?

— Як-то навіщо? — розгубився Дюйшен.

— Та й справді-бо! — підхопив хтось з юрби. І всі разом заворушилися, загомоніли.

— Споконвіку ми живемо з дехканської праці, нас кетмень годує. І діти наші житимуть так само, на якого дідька їм навчання. Грамота начальникам потрібна, а ми простий народ. І не мороч нам голову!

Голоси принишкли.

— То невже ви проти того, щоб ваші діти навчалися? — спитав приголомшений Дюйшен, пильно придивляючись до облич людей, що оточили його.

— А коли проти, то що, силою примусиш? Минули ті часи. Ми тепер народ вільний, як хочемо, так і будемо жити!

Дюйшен аж зблід. Обриваючи тремтячими пальцями гачки на шинелі, він витяг з кишені гімнастьорки аркуш паперу, згорнутий вчетверо, і, квапливо розгорнувши його, підніс над головою:

— Значить, ви проти цієї бумаги, де сказано про навчання дітей, де поставлено печатку Радянської влади? А хто вам дав землю, воду, хто дав вам волю? Ну, хто проти законів Радянської влади, хто? Відповідай!

Він вигукнув слово "відповідай" з такою дзвінкою, гнівною силою, що воно, мов куля, прорізало теплінь осінньої тиші і наче постріл озвалося короткою луною в скелях. Ніхто не вимовив і слова. Люди мовчали, понуривши голови.

— Ми бідняки,— вже тихо промовив Дюйшен.— Нас усе життя топтали "і принижали. Ми жили в темряві. А тепер Радянська влада хоче, щоб ми побачили світло, щоб ми навчилися читати й писати. А для цього треба навчати дітей...

Дюйшен замовк, чекаючи, що далі скажуть. І тоді той самий, у подертій шубі, що питав Дюйшена, як він зробився муллою, пробурмотів примирливим тоном:

— Та гаразд уже, навчай, коли тобі охота, нам-то що... Ми не проти закону.

— Але я прошу вас допомогти мені. Нам треба відремонтувати ту байську стайню на горі, треба перекинути міст через річку, дрова потрібні школі...

— Підожди, джигіте, дуже вже ти спритний! — обірвав Дюйшена незговірливий Сатимкул.

Цвіркнувши крізь зуби, він знову прищулив око, немов цілячись.

— Ось ти на весь аїл кричиш: "Школу відкриватиму!" А подивитись на тебе — ні шуби на тобі, ні коня під тобою, ні земельки зораної в полі, бодай з долоню, ані єдиної худібки в дворі! То як же ти гадаєш жити, любий чоловіче? Хіба що чужі табуни красти... Тільки у нас їх нема. А у кого є табуни — ті в горах.

Дюйшен хотів різко відповісти, але стримав себе і неголосно сказав:

— Проживу якось. Платню одержуватиму.

— А-а, давно б так! — І Сатимкул, дуже задоволений собою, З виглядом переможця випростався в сідлі.— Отепер усе ясно. Ти, джигіте, сам роби свої справи і на свою платню дітей навчай. В казні грошей вистачить. А нам дай спокій, у нас, хвалити бога, своїх турбот повен рот...

З цими словами Сатимкул повернув коня і поїхав додому. Слідом за ним потяглися й інші. А Дюйшен так і залишився стояти, тримаючи в руці свою бумагу. Він, бідолаха, не знав, куди йому тепер податись...

Мені стало жаль Дюйшена. Я дивилася на нього, не зводячи очей, поки мій дядько, проїжджаючи мимо, не гукнув на мене:

— А ти, кудлата, що тут робиш, чого рота роззявила, ану біжи додому! — І я кинулася наздоганяти дітей.— Ач які, і вони вже унадилися на сходки!

На другий день, коли ми, дівчиська, пішли по воду, то зустріли біля річки Дюйшена. Він перебирався бродом на той берег з лопатою, кетменем, сокирою та якимсь старим відром у руках.

Від того дня кожного ранку самотня постать Дюйшена в чорній шинелі підіймалася стежкою на бугор до покинутої стайні. І лише пізно ввечері Дюйшен сходив униз, до аїлу. Частенько ми бачили його із здоровенною в'язанкою кураю чи соломи на спині. Побачивши його здалека, люди трохи піднімалися на стременах і, приклавши руку до очей, здивовано перемовлялися:

— Слухай, та це, либонь, учитель Дюйшен несе в'язанку?

— Та він самий.

— Ех, бідолашний. Вчительська справа теж, видно, не з легких.

— А ти як собі думав. Дивись, скільки пре на собі, не гірше, ніж байський наймит.

— А послухати його промов, так куди там!

— Ну, це тому, що бумага у нього з печаткою: в ній уся сила.

Одного разу, повертаючись з повними мішками кізяку, який Звичайно збирали в передгір'ї над аїлом, ми завернули до школи: цікаво було подивитись, що там робить учитель. Старий глинобитний сарай раніше був байською стайнею. Взимку тут держали кобил, що ожеребилися в негоду. Після приходу Радянської влади бай кудись відкочував, а стайня так і залишилася стояти. Ніхто сюди не ходив, і все

навколо позаростало реп'яхами та колючками. Тепер бур'яни, вирубані з корінням, лежали осторонь, зібрані в одну купу, двір був розчищений. Облуплені, розмиті дощами стіни були підмазані глиною, а скособочені, роз-сохлі двері, що завжди хилиталися на одній петлі, було вже полагоджено і припасовано до свого місця.

Коли ми поскидали свої мішки на землю, щоб трохи відпочити, з дверей вийшов Дюйшен, весь заляпаний глиною. Побачивши нас, він здивувався, а потім привітно усміхнувся, витираючи з обличчя піт.

— Звідки це ви, дівчатка?

Ми сиділи на землі біля мішків і зніяковіло переглядалися. Дюйшен зрозумів, що ми мовчимо від соромливості, і підбадьорливо моргнув нам:

— Ого мішки, більші за вас самих. Дуже добре, дівчатка, що .заглянули сюди, вам же тут навчатися. А школа ваша, можна сказати, майже готова. Щойно змурував у кутку щось подібне до пічки і навіть трубу вивів над покрівлею, бачите яка! Тепер лишилося палива на зиму заготувати, та нічого — кураю багато навкруги. А на підлогу постелимо більше соломи та й почнемо навчання. Ну як, хочете вчитись, ходитимете до школи?

Я була старша від своїх подруг і тому наважилася відповісти.

— Якщо тітка відпустить, буду ходити,— сказала я.

— Та чом же не відпустить,— пустить, звичайно. А як тебе звати?

— Алтинай,— відповіла я, прикриваючи долонею коліно, що виднілося крізь дірку на подолі.

— Алтинай — гарне ім'я.— Він усміхнувся якось так лагідно, що на серці потепліло.— Ти чия будеш?

Я промовчала: не любила, коли мене жаліли.

— Сирота вона, у дядька живе,— підказали подруги.

— Так от, Алтинай,— знову усміхнувся до мене Дюйшен,— ти й інших дітей веди до школи. Гаразд? І ви, дівчатка, приходьте.

— Гаразд, дядечку.

— Мене вчителем звіть. А хочете подивитися школу? Заходьте, не бійтеся.

— Ні, ми підемо, нам треба додому,— засоромилися ми.

— Ну, добре, біжіть додому. Подивитеся потім, коли прийдете вчитись. А я ще разок сходжу по курай, поки не стемніло.

Прихопивши вірьовку й серп, Дюйшен пішов у поле. Ми теж підвелися, скинули на спини мішки і подріботіли до аїлу. Раптом у мене зринула несподівана думка.

— Стривайте, дівчатка,— гукнула я до своїх подруг.— Давайте висиплемо кізяки в школі, все ж більше палива на зиму буде.

— А додому прийдемо з порожніми руками? Ач яка ти розумна!

— Та ми вернемося й назбираємо ще!

— Ні, вже пізно буде, дома лаятимуть.

І, вже не чекаючи мене, дівчатка заквапилися додому.

Досі не можу зрозуміти, що примусило мене того дня зважитися на таке діло. Чи то образилася я на подруг за те, що не послухалися мене, і тому вирішила настояти на своєму, чи через те, що змалку моя воля, мої бажання були заховані під гриманням та потиличниками грубих людей, але мені раптом захотілося хоч чимось віддячити незнайомій, по суті, людині за її усмішку, від якої потепліло на серці, за невелике довір'я цього чоловіка до мене, за його кілька щирих слів. І я добре знаю, я переконана в тому, що справжня доля моя, все моє життя з усіма його радощами й муками почалося саме того дня, з того самого мішка кізяку. Я кажу так, бо саме того дня я вперше за все своє життя, не задумуючись, не боячися кари, вирішила й зробила те, що визнала за потрібне. Коли подружки покинули мене, я бігом вернулася до Дюйшенової школи, спорожнила мішок перед дверима і зараз же кинулася щодуху по лощовинах і балках передгір'я збирати кізяк.

Я бігла, не думаючи куди, наче від надміру сили, і серце моє билося в грудях так радісно, нібито я зробила величезний подвиг. І сонце мовби знало, чого я така щаслива. Так, я вірю, що воно знало, чому я так легко й вільно біжу. Бо я зробила маленьку добру справу.

Сонце вже хилилося до горбів, але воно, здавалось мені, гая-т лося, не заходило, воно хотіло надивитися на мене. Воно прикрашало мені дорогу: померхла осіння земля стелилася під ногами в багряних рожевих і лілових барвах. Мигтючим полум'ям проносилася обабіч волоть сухих чийняків. Сонце палало вогнем на' посріблених ґудзиках мого аж рябого від латок бешмета. А я все бігла вперед і в думці дуже раділа, звертаючись до землі, до неба і вітру: "Дивіться на мене] Дивіться, яка я горда! Я вчіь тимуся, я піду до школи і поведу за собою інших!.."

Не знаю, чи довго я так бігла, але потім враз опам'яталася: треба ж збирати кізяк. І от дивина яка: ціле літо тут бродило стільки худоби і стільки тут кізяка було завжди на кожному кроці, а зараз його немов земля проковтнула. А може, я просто не шукала? Я перебігала з місця на місце і чим далі, тим рідше знаходила кізяк. Тоді я подумала, що не

встигну завидна набрати повний мішок, і злякалася, і заметалась по кущах чию, заквапилася. Набрала так-сяк півмішка. Тим часом сонце зайшло, заграва погасла, і в лощовинах почало швидко сутеніти.

Ніколи ще не залишалася я сама в полі такої пізньої пори. Над безлюдними, безмовними горбами нависло чорне крило ночі. Не тямлячи себе від страху, я перекинула мішок за плече і кинулася бігти до аїлу. Мені було моторошно, можливо, я навіть закричала б, заплакала, та мене стримувала від цього, як не дивно, несвідома думка про те, що сказав би вчитель Дюйшен, якби побачив мене такою безпорадною. І я кріпилася, забороняючи собі зайвий раз оглянутися, ніби вчитель стежив за мною, збоку.

Я прибігла додому задихана, спітніла, вся в пилюзі. Важко дихаючи, переступила поріг. Тітка сиділа біля вогню, вона загрозливо підвелася назустріч мені. Була вона зла, лиха жінка.

— Ти де це пропадала? — підступила тітка до мене, і я й слова не встигла вимовити, як вона вихопила у мене мішок і шпурнула його геть. — І оце все, що зібрала ти за цілісінький день?

Подружки мої, бачу, вже встигли наплескати їй.

— Ах ти замурзана тварюка! Чого це тебе понесло до школи? Чом ти не здохла там, в тій школі! — Тітка вхопила мене за вухо і заходилася лупцювати по голові.— Сирота поганюща! Вовченя ніколи не стане собакою. У людей діти в дім тягнуть, а. вона — з дому. Я тобі покажу школу, посмій тільки близько підійти, ноги переламаю. Ти у мене пам'ятатимеш ту школу...

Я мовчала, я тільки старалася не кричати. Але потім, доглядаючи, щоб не погасло вогнище, я нишком, тихенько плакала, злегка гладячи нашого сірого кота, а кіт, мія? іншим, завжди знав, коли я плачу, і плигав мені на коліна. Я плакала не від тітчиних побоїв, ні,— до них мені

було не звикати,— я плакала того, що зрозуміла: тітка нізащо не пустить мене до школи...

Днів через два після цього рано-вранці в аїлі тривожно загавкали собаки, почулися гучні голоси. Як виявилось, це Дюйшен ходив по дворах, збираючи дітей до школи. Тоді не було вулиць, підсліпуваті сірі мазанки наші були без усякого ладу розкидані по аїлу, кожен оселявся там, де йому забагнеться. Дюйшен і з ним дітлахи гомінкою юрбою переходили з двору до двору.

Наш двір був аж скраю. Ми з тіткою якраз шеретили просо в дерев'яній ступі, а дядько відкопував пшеницю, що зберігалася в ямі біля сарая, він збирався везти зерно на базар. Ми, мов ті молотобійці, по черзі били важкими товкачами, але я ще встигала крадькома глянути, чи далеко вчитель. Я боялася, що він не дійде до нашого двору. І хоч я знала, що тітка не пустить мене до школи, все-таки мені хотілося, щоб Дюйшен прийшов сюди, щоб він хоч би побачив, де я живу. І я в думці благала вчителя, щоб він не повернув назад, не дійшовши до нас. '

— Зд°Ровенькі були, хазяйко, хай ПОМОЯІЄ вам бог! А як бог не допоможе, то ми всі гуртом поможемо, дивіться, скільки нас!— жартом привітав тітку Дюйшен, ведучи за собою майбутніх учнів.

Вона щось промимрила у відповідь, а дядько, той навіть голови не підвів з ями.

Це не збентежило Дюйшена. Він діловито сів на колоду, що лежала посеред двору, дістав олівець і аркуш паперу:

— Сьогодні ми починаємо навчання в школі. Скільки років вашій дочці?

Нічого не відповівши, тітка зі злістю ввігнала товкача в ступу. Вона аж ніяк не збиралася вести розмову. Я внутрішньо вся Зіщулилася: що ж

буде тепер? Дюйшен глянув на мене і усміхнувся. У мене, як і того разу, потепліло на серці.

— Алтинай, скільки тобі років? — спитав він. Я не посміла відповісти.

— А навіщо тобі знати, що ти за перевірник такий! — роздратовано озвалася тітка.— їй не до навчання. Не такі безрідні, а й ті, що з батьком і матір'ю, та й то не вчаться. Ти он набрав собі цілу юрму, то й жени їх до школи, а тут тобі нема чого робити.

Дюйшен схопився з місця.

— Подумайте лишень, що ви кажете! Хіба ж вона винна в своєму сирітстві? Чи є такий закон, щоб сироти не вчилися?

— А мені діла нема до твоїх законів. У мене свої закони, і ти мені не вказуй!

— Закони У нас одні. І коли ця дівчинка вам не потрібна, то вона потрібна нам, Радянській владі. А підете супроти нас, то й укажемо!

— Та звідки ти з'явився, начальник отакий! — визивно взялася в боки тітка.— Хто ж, по-твоєму, повинен розпоряджатися нею? Я її годую й пою чи ти, син бродяги і сам блукач?!

Хто знає, чим би все це скінчилося, коли б у цю мить не показався з ями голий по пояс дядько. Він терпіти не міг, коли жінка лізла не в своє діло, забуваючи, що в домі є чоловік, хазяїн. Він нещадно бив її за це. І цього разу, видно, закипіла в ньому злоба.

— Гей, бабо,— гримнув він, вилазячи з ями.— З якого це часу ти стала головою в домі, відколи це ти почала розпоряджатися? Менше базікай, більше роби. А ти, сину Таштанбека, забирай це дівчисько, хочеш навчай, хочеш засмаж її. Ану, забирайся собі з двору!

— Ах так, вона швендятиме по школах, а дома, а в хазяйстві хто? Все я? — заголосила була тітка.

Але чоловік цикнув на неї:

— Сказано — все!

Лихо не без добра. От як судилося мені піти вперше до школи.

Від того дня кожного ранку Дюйшен збирав нас по дворах.

Коли ми перший раз прийшли до школи, учитель посадовив нас на розстелену на підлозі солому і дав кожному по зошиту, олівцю та по дощечці.

— Дощечки покладіть на коліна, щоб зручніше було писати,— пояснив Дюйшен.

Потім він показав на портрет російської людини, приклеєний до стіни.

— Це Ленін! — сказав він.

На все життя запам'ятала я цей портрет. Потім я чомусь ніде більше не натрапляла на нього і в думці називаю його "дюйше-нівським". На тому портреті Ленін був у трохи бахматому військовому френчі, змарнілий, з відрослою бородою. Поранена рука його висіла на пов'язці, з-під кепки, зсунутої на потилицю, спокійно дивилися уважні очі. їх лагідний, теплий погляд, здавалося, казав нам: "Коли б ви знали, діти, яке прекрасне майбуття чекає вас!" Мені здавалося в ту тиху хвилину, що він і справді думав про моє майбутнє.

Судячи з усього, у Дюйшена давно зберігався цей портрет, надрукований на простому плакатному папері,— він потерся на Згинах, пружки у нього обтріпалися. Але, крім цього портрета, більше нічого в чотирьох стінах школи не було.

— Я навчу вас, діти, читати і рахувати, покажу, як пишуть літери й цифри,— казав Дюйшен.— Навчатиму вас усього, що знаю сам...

І справді, він навчав нас всього, що сам знав, виявляючи при цьому дивовижне терпіння. Схиляючись над кожним учнем, він показував, як треба тримати олівець, а потім захоплено поясняв нам незрозумілі слова.

Думаю я зараз про це і дивом дивуюся: як цей малописьменний хлопчина, котрий сам ледве читав по складах, до того ж не мав під рукою жодного підручника, навіть звичайнісінького букваря, як міг він наважитися на таке справді велике діло. Легко сказати — навчати дітей, чиї діди й прадіди до сьомого коліна були неграмотні. І звісно ж, Дюйшен не мав найменшого уявлення про програму та методику викладання. Найпевніше, він і не підозрював про їх існування.

Дюйшен навчав нас, як умів, як міг, як здавалося йому потрібним, так би мовити, з натхнення. Але я більш ніж переконана, що його щиросердий ентузіазм, з яким він взявся за справу, не пропав марно.

Сам того не відаючи, він зробив подвиг. Так, це був подвиг, бо в ті дні нам, киргизьким дітям, які ніде не бували за межами аїлу, в школі, якщо можна так назвати ту саму мазанку з зяючими щілинами, крізь які завжди було видно снігові верховини гір, раптом відкрився новий, нечуваний і небачений раніше світ.

Саме тоді ми дізналися, що місто Москва, де живе Ленін, в багато-багато разів більше, ніж Ауліеата, ніж навіть Ташкент, і що є на світі моря, великі-великі, як Таласька долина, і що по тих морях плавають

кораблі, величезні, як гори. Ми дізналися про те, що гас, який привозять з базару, добувають з-під землі. І ми вже тоді твердо вірили, що, коли народ заживе багатше, наша школа міститиметься у великому білому будинку з великими вікнами і що учні там будуть сидіти за столами.

Так-сяк осягнувши ази, ще не вміючи написати "мама", "тато", ми вже вивели на папері: "Ленін". Наш політичний словник складався з таких понять, як "бай", "батрак", "Ради". А через рік Дюйшен обіцяв навчити нас писати "революція".

Слухаючи Дюйшена, ми в думці билися разом з ним на фронтах з білими. А про Леніна він розповідав так схвильовано, наче бачив його на власні очі. Багато з того, що він розповідав, як я тепер розумію, були складені в народі оповіді про великого вождя, але для нас, Дюйшенових учнів, все це здавалося такою ж істиною, як і те, що молоко біле.

Якось без усякої прихованої думки ми спитали:

— Вчителю, а ви з Леніним за руку здоровалися? І тоді наш вчитель з жалем похитав головою:

— Ні, діти, я ніколи не бачив Леніна.

Він винувато зітхнув — йому було ніяково перед нами.

В кінці кожного місяця Дюйшен ішов у своїх справах у волость. Він ходив туди пішки і повертався через два-три дні.

Ми по-справжньому нудьгували в ці дні. Був би у мене рідний брат, я і його не ждала б так нетерпляче, як ждала, коли повернеться Дюйшен. Потайки, щоб не помітила тітка, я раз у раз вибігала на задвірок і подовгу дивилася в степ на дорогу: коли ж з'явиться вчитель з торбиною за спиною, коли я" я побачу його усмішку, яка так зігріває серце, коли' ж почую його слова, що приносять нам знання.

Серед учнів Дюйшена я була найстаршою. Можливо, через те я і вчилася краще за інших, хоч мені здається, не тільки через те. Кожне вчителеве слово, кожна літера, яку показував він,— все для мене було святе. І не було для мене нічого важливішого на світі, ніж осягнути те, чого навчав Дюйшен. Я берегла зошит, який він дав мені, і тому виводила літери вістрям серпа на землі, писала вуглиною на дувалах, прутиком на снігу і на дорожній пилюзі. І не було для мене на світі нікого вченішого й розумнішого за Дюйшена.

Йшлося до зими.

До перших снігів ми ходили в школу вбрід через кам'янисту річку, що шуміла під бугром. А потім ходити стало не під силу — крижана вода обпікала ноги. Найбільше страждали малюки, у них навіть сльози наверталися на очі. І тоді Дюйшен почав на руках переносити їх через річку. Він садовив одного на спину, другого брав на руки і так по черзі переправляв усіх учнів.

Зараз, коли я згадую про це, мені просто не віриться, що саме так усе й було. Але тоді чи то через неуцтво своє, чи з недоумства люди глузували з Дюйшена. Особливо багатії, що зимували в горах і приїжджали сюди тільки до млина. Скільки разів,, порівнявшись з нами коло броду, вирячували вони на Дюйшена очі, проїжджаючи мимо в своїх червоних лисячих малахаях і в багатих шубах з овечої шкури, на ситих диких конях. Хтось із них, пирскаючи зо сміху, підштовхував сусіда:

— А диви-но, одного таскає на спині, другого на руках! І тоді другий, підстьобуючи хропучого коня, додавав:

— Ех, щоб я провалився крізь землю, не знав раніше, от кого треба було взяти за другу жінку!

І, обдаючи нас бризками й грязюкою з-під копит, вони з реготом мчали далі.

Як хотілося мені тоді наздогнати цих тупоголових людей, схопити їхніх коней за, вуздечка і крикнути в їхні глумливі пики: "Не смійте казати отаке про нашого вчителя! Ви дурні, погані люди!"

Та хто б послухав сумирного дівчиська? І мені лишалося тільки ковтати пекучі сльози від такої кривди. А Дюйшен начебто й не помічав образ, мовби нічого такого й не чув. Вигадає, бувало, якусь жартівливу примовку і заставить нас сміятися, забувши про все.

Скільки не намагався Дюйшен, не вдавалося йому дістати лісу, щоб побудувати місток через річку. Якось, повертаючись із школи і переправивши малюків, ми залишилися з Дюйшеном на березі. Вирішили спорудити з каміння та дерну переуступки, щоб більше не мочити ніг.

Правду кажучи, коли б люди нашого аїлу зібралися та гуртом перекинули через потік дві-три колоди, дивись — і місток для школярів був би готовий. Та в тім-то й річ, що тоді люди через темряву свою ще не надавали значення навчанню, а Дюйшена вважали в ліпшому разі за дивака, який знічев'я возиться З дітлахами. Охота тобі — навчай, а ні — порозганяй усіх по домівках. Самі вони їздили верхи, і переправи не потрібні були їм. А все-таки слід би було, звісно, нашому народові хоч трохи подумати: заради чого цей молодий хлопчина, нічим не гірший і не дурніший за інших, заради чого він, терплячи труднощі й нестат-ки, зносячи глузування та образи, навчає їхніх дітей, та ще з такою надзвичайною впертістю, з такою нелюдською наполегливістю?

Того дня, коли ми клали каміння через потік, на землі вже лежав сніг і вода була така холодна, що аж дух перехоплювало. Не уявляю собі, як терпів Дюйшен, він же працював босий без перепочинку. Я ледве ступала по дну, що, здавалося, було всипане пекучими жаринками. І от на середині річки судорога в литках раптом скорчила

мене в три погибелі. Я не могла ні скрикнути, ні розігнутись і почала поволі падати у воду. Дюйшен покинув камінь, підскочив до мене, підхопив на руки, вибіг зі мною на берег і посадив мене на свою шинель. Він то розтирав мої сині, закляклі ноги, то стискав у долонях мої застиглі руки, то підносив їх до рота і грів, дихаючи на них.

— Не треба, Алтинай, посидь тут, нагрійся,— примовляв Дюйшен.— Я й сам управлюся...

Коли нарешті перехід був готовий, Дюйшен, натягаючи чоботи, глянув на мене, наїжену й змерзлу, і усміхнувся:

— Ну як, помічнице, нагрілася? Накинь на себе шинель, отак! — І, помовчавши, спитав: — Це ти, Алтинай, залишила того разу кізяк у школі?

— Еге ж,— відповіла я.

Він усміхнувся ледь помітно, кутиками губів, мовби кажучи про себе: "Я так і думав!"

Пам'ятаю, як в ту хвилину вогнем спалахнули у мене щоки: значить, учитель знав і не забував про цей, здавалося б, дріб'язковий випадок. Я була щаслива, я була на сьомому небі, і Дюйшен зрозумів мою радість.

— Струмочок ти мій ясний,— сказав віп, ласкаво дивлячись на мене.— І здібності у тебе хороші... Ех, коли б я міг послати тебе до великого міста. Якою б ти людиною стала!

Дюйшен рвучко ступив до берега.

І зараз він стоїть у мене перед очима, як стояв тоді біля шумливої кам'янистої річки, закинувши руки за потилицю, і дивиться зверненими вдалину сяючими очима на білі хмари, які гнав вітер понад горами.

Про що він думав тоді? Може й справді в мріях своїх виряджав мене вчитися до великого міста? А я думала в ту хвилину, кутаючись в Дюйшенову шинель: "От коли б учитель був мені рідним братом! Коли б я могла кинутися йому на шию і міцно обійняти його та, щільно зажмуривши очі, прошепотіти йому у вухо найкращі в світі слова! Боже, зроби ж його моїм братом!"

Мабуть, ми всі любили тоді свого вчителя за його людяність, за його добрі помисли, за його мрії про наше майбутнє. Хоч ми й були дітьми, я гадаю, ми це вже тоді розуміли. Що ж би ще заставило нас щодня ходити так далеко і видиратися на крутий бугор, задихаючись од вітру, загрузаючи в заметах? Ми самі йшли до школи. Ніхто нас не гнав туди. Ніхто не примусив би мерзнути в цьому холодному сараї, де дихання осідало білою памороззю на обличчях, руках і одягу. Ми тільки дозволяли собі по черзі грітися коло пічки, поки всі інші сиділи на своїх місцях, слухаючи Дюйшена.

В один з таких студених днів — не було, як тепер пам'ятаю, наприкінці січня — Дюйшен зібрав нас, обійшовши всі двори, і, як звичайно, повів до школи. Йшов він мовчазний, суворий, із зсунутими, мов беркутові крила, бровами, і обличчя його здавалося викуваним з чорного, прогартованого заліза. Ніколи ще не бачили ми таким свого вчителя. Дивлячись на нього, ми теж притихли: відчули щось неладне.

Коли по дорозі траплялися великі замети, Дюйшен звичайно сам прокладав стежку, за ним ішла я, а за мною решта учнів. І цього разу біля підніжжя горба, де за ніч намело багато снігу, Дюйшен пішов уперед. Іноді подивишся на спину якоїсь людини — і одразу зрозумієш, в якому вона стані, що діється у неї на душі. От і тоді видно було, що вчитель наш пригнічений якимсь горем. Він ішов з пониклою головою, ледве волочачи ноги. Я досі пам'ятаю, як страшно чергувалися перед очима чорне й біле: ми видиралися один по одному на бугор — під чорною шинеллю горбилася Дюйшенова спина, а вище по кручі над ним горбились верблюжими хребтинами білі замети, і вітер зривав з них

поземку, а ще вище — в білому мутному небі темніла самотня чорна хмара.

Коли ми прийшли, Дюйшен не став розпалювати пічку.

— Встаньте,— наказав він. Ми підвелися.

— Скиньте шапки.

Ми слухняно обнажили голови, і він теж зірвав з голови бу-дьонівку. Ми не розуміли, до чого все це. І тоді вчитель сказав застудженим, уриваним голосом:

— Помер Ленін. По всій землі люди стоять зараз в траурі. І ви стійте на своїх місцях, замріть. Дивіться ось сюди, на портрет. Нехай запам'ятається вам цей день.

У нашій школі стало так тихо, немов її накрила лавина. І чути було, як вітер вдирається в щілини. І чути було, як сніжинки з шурхотом падають на солому.

В ту годину, коли заніміли невгаваючі міста, коли затихли заводи, що стрясали землю, коли позавмирали на коліях гуркотливі поїзди, коли весь світ поринув у траур, — у ту скорботну годину і ми, малесенька крихітка частки народу, затамувавши подих, урочисто стояли в почесній варті разом зі своїм учителем там, в нікому не відомому промерзлому сараї, що звався школою, і прощалися з Леніним, вважаючи себе в думці за найближчих йому людей, що більш від усіх горюють за ним. А наш Ленін в своєму трохи бахматому військовому френчі, з рукою на пов'язні все так само дивився на нас зі стіни. І так само говорив нам своїм ясним, чистим поглядом: "Коли б ви знали, діти, яке прекрасне майбуття чекає вас!" І здавалося мені в ту тиху хвилину, що він і справді думає про моє майбутнє. Потім Дюйшен втер очі рукавом і сказав:

— Я йду сьогодні у волость. Я йду вступати до партії. Повернуся через три дні...

Ці три дні мені завжди здаються найсуворішими з усіх зимових днів, які мені довелося переяшти. Мовби якісь могутні сили природи намагалися заповнити на землі місце великої людини, яка пішла з нашого світу: гудів, не вщухаючи, вітер в яру, кружляли снігові хуртовини, залізом дзвенів мороз-. Не знаходила собі спокою стихія: металася, билась, ридаючи, об землю...

Принишк наш аїл, примовк під горами, що тьмяно темніли в низьких напливах туч. Із закиданих снігом димарів здіймалися вгору тоненькі струмки диму, люди не виходили з домівок. Та до того ще й вовки раптом залютували. Знахабніли, вдень з'являлися на шляхах, а вночі никали поблизу аїлу і до самого світанку вили голодним, несамовитим виттям.

Боялася я чомусь за нашого вчителя: як він там у таку холоднечу, без шуби, в самій шинелі. А того дня, коли Дюйшен мав повернутися, я зовсім розгубилася, чуло, видно, серце якесь лихо. Раз у раз вибігала я з дому, дивилася в засніжений безлюдний степ: чи не покажеться вчитель на дорозі? Та не видно було ані душі.

"Де ж ти, вчителю наш? Благаю тебе, не затримуйся допізна, повертайся швидше. Ми ждемо тебе, ти чуєш, учителю! Ми ждемо тебе!"

Але степ не відгукувався на мій безмовний крик, і я чомусь плакала.

Тітці набридло моє ходіння.

— Чи ти даси сьогодні спокій дверям? Ану, сідай на своє місце, берися до пряжі. Дітей поморозила. Спробуй-но вискочи ще! — посварилася вона на мене пальцем і більше не пускала надвір.

Вечоріло вже, а я так і не знала, повернувся вчитель чи ні. І через те не знаходила собі місця. То заспокоювала себе думкою, що Дюйшен, мабуть, уже в аїлі, бо ж не траплялося ще, щоб він не вернувся в обіцяний день. То враз здавалося мені, що він захворів і тому йде собі спроквола, а здійметься буран, то недовго й заблудити в степу, та ще вночі. Робота не ладналася, руки не слухались мене, пряжа раз у раз обривалася, і це страшенно дратувало тітку.

— Та що це з тобою сьогодні? Руки у тебе дерев'яні, чи що? — все лютішала вона, скоса поглядаючи на мене. Л потім терпець у неї враз урвався: — Ух, погибелі на тебе нема! Йди-но краще віднеси старій Сайкал їхній мішок.

Я мало не підскочила з радості. Адже Дюйшен жив якраз У старої Сайкал. Старі Сайкал і Картанбай доводилися мені далекими родичами по матері. Раніше я вчащала до них, інколи навіть і ночувати залишалася. Чи згадала тітка про це, чи бог їй таке підказав, але, ткнувши мені мішок, вона додала:

— Ти сьогодні осточортіла мейі, як толокно в голодний рік. Йди собі та, коли дозволять старі, переночуй там. Геть з-перед моїх очей!..

Я вискочила в двір. Вітер біснувався, мов той шаман: захлинався, а потім раптом накидався, шпурляючи в розпашіле обличчя пригорщі колючого снігу. Я затиснула мішок під пахвою і кинулася бігти в другий кінець аїлу по свіжому розложистому сліду кінських копит. А голову гризла тільки одна думка: "Чи повернувся, чи то ж повернувся вчитель?"

Прибігла, а його нема. Сайкал перелякалася, коли я застигла на порозі, ледве переводячи дух.

— Що з тобою? Ти чого це так бігла, лихо якесь?

— Ба ні, так просто. Ось мішок принесла. Чи можна, я у вас залишуся сьогодні?

— Залишайся, квіточко моя. Ах ти, капосне дівча, страху якого нагнала. Ти чогось від самої осені не заглядаєш. Сідай до вогню, грійся.

— А ти, стара, м'яса поклади в казан, почастуй дочку. Та й Дюйшен от-от наспіє,—* озвався Картанбай; сидячи коло вікна, він підшивав старі валянки.— Давно б пора йому дома бути, ну, та нічого, приїде, поки смеркнеться. Наша конячина додому прудкенька.

Непомітно підкралася до вікон ніч. Серце моє, здавалось, стояло на сторожі, воно напружено завмирало, коли гавкали собаки або долинали людські голоси. А Дюйшена все не було. Добре ще, Сайкал скорочувала час розмовами.

Так ми ждали його з години на годину, а близько півночі Картанбай уже стомився:

— Давай-но, стара, стели постелю. Не приїде він сьогодні. Пізно вже. Чи мало яких справ у начальників, затримали, значить, а то давно був би дома.

Старик почав укладатися спати.

Мені постелили в кутку за пічкою. Але я не могла заснути. Старик усе кашляв, перевертався, шепотів уночі молитви, а потім тривожно пробурмотів:

— Як там конячина моя? Віхтика ж сіна задарма не випросиш, а вівса й за гроші не дістанеш.

Картанбай скоро заснув, а тим часом здійнявся вітер, не даючи спокою. Він шарудів по покрівлі, ворушив шерехатою п'ятірнею стріху, скріб шибки. Чути було, як ззовні поземка билася в. стіни.

Не заспокоїли мене слова старика. Мені все здавалося, що вчитель приїде, і я думала про нього, уявляла собі його в дорозі, серед пустельних снігів. Не знаю, чи надовго я заснула, але раптом щось заставило мене відірвати голову од подушки. Гугняве, утробне виття розляглося над землею і застигло десь у повітрі. Вовк! І не один — їх багато. Перегукуючись з різних боків, вовки швидко зближалися. їхні завивання злилися в єдине протяжне виття, що разом з вітром металося по степу, то віддаляючись, то наближаючись знову. Інколи здавалося, що вони десь зовсім рядом, на краю аїлу.

— Буран накликають! — прошепотіла стара.

Старик промовчав, прислухався, потім схопився з постелі:

— Ні, стара, неспроста це! Женуть вони когось. Чи людину, чи коня оточують. Чуєш? А що як, боронь боже, Дюйшена! Йому ж усе дрібниці, дурень він отакий:— Картанбай заметушився, шукаючи в темряві шубу. — Світла, світла давай, стара! Та швидше-бо, ради бога!

Тремтячи від страху, ми посхоплювалися, і поки Сайкал знайшла лампу, поки вона засвітила її, шалене виття вовків ураз стихло, паче його рукою зняло.

— Настигли, кляті! — скрикнув Картанбай і, схопивши клю-ку, кинувся був до дверей, але в цей час загавкали собаки. Хтось пробіг попід вікнами, риплячи підошвами по снігу, і гучно, нетерпляче застукотів у двері.

В кімнату вкотилася морозяна хмара. Коли вона розійшлася, ми побачили Дюйшена. Блідий, задиханий, він, хитаючись, переступив через поріг і притулився до стіни.

— Рушницю! — ледве вимовив Дюйшен.

Але ми ніби не зрозуміли його. У мене в очах потемніло, і я чула тільки, як заголосили старі:

— Чорну вівцю — в жертву, білу вівцю — в жертву! Хай береже тебе святий Баубедін. Чи це ти?

— Рушницю, дайте рушницю! — повторив Дюйшен.

— Нема рушниці, що це ти, куди? Старі повисли на плечах у Дюйшена.

— Дайте хоч палицю! Але старі заблагали:

— Нікуди не підеш, нікуди, поки ми живі. Краще повбивай нас отут на місці!

Я відчула раптом якусь дивну слабкість в усьому тілі і мовчки лягла в постіль.

— Не встиг, наздогнали коло самого дому.— Дюйшен натужно перевів дух і шпурнув у куток камчу.— Кінь ще в дорозі зморився, а потім вовки погнали, він доскакав до аїлу і впав, як сніп. Там вони й накинулися на нього.

— Ну й бог з ним, з тим конем, головне, що сам живий залишився. А не впав би кінь, вони б і тебе не випустили! Слава хранителеві Баубедіну, що все так скінчилося. Тепер роздягайся, сідай до вогню.

Давай чоботи стягну,— метушився Картанбай.— А ти, стара, підігрій що там у тебе е.

Вони сіли до вогню, і тоді Картанбай полегшено зітхнув.

— Ну гаразд, чому бути, того не обминути. А чого ж це ти так пізно виїхав?

— Та засідання у волкомі затяглося, Каракё. Я вступив до партії.

— Це добре. Ну виїхав би на другий день зранку, тебе ж, я гадаю, ніхто не гнав прикладом у дорогу.

— Я обіцяв дітям повернутися сьогодні,— відповів Дюйшен.— Завтра зранку почнемо заняття.

— Ех, і дурень ти! — навіть підскочив Картанбай і від обурення аж замотав головою.— Ти послухай тільки, стара: він, бач, обіцянку дав дітям, отим шмаркачам! А коли б живий не залишився? Та чи думаєш ти своєю головою, що кажеш?

— Це, Караке, мій обов'язок, моя робота. Ви про інше скажіть: звичайно пішки ходив, а цього разу надала мені нечиста сила випросити у вас коня та й віддав його вовкам на поталу...

— Та не про те мова. Хай вона згине, ця шкапа. Нехай буде в жертву тобі принесена! — розсердився Картанбай.— Вік не мав коня, то й тепер не пропаду. А стоятиме Радянська влада, ще наживу...

— Діло кажеш, старий,— озвалася набряклим від сліз голосом Сайкал.— Наживемо ще... На ось, синку, похлебчи, поки гаряче...

Вони замовкли. А за хвилину, розгрібаючи кізячний жар, Кар-танбай задумливо промовив:

— Дивлюся я на тебе, Дюйшене, начебто й не дурний ти, а скоріше розумний хлопець. І ніяк не збагну, заради чого ти бідуєш з цією школою, з дітлахами нетямущими? Чи не знайти тобі іншого діла? Та наймися до когось у чабани, тепло й ситно буде...

— Я розумію, Караке, що ви добра мені бажаєте. Та коли ці дітлахи нетямущі потім отак, як ви, казатимуть, навіщо потрібна школа, нащо нам навчання, то справи у Радянської влади недалеко підуть. А ви ж хочете, щоб вона стояла, щоб вона жила. І тому, Караке, школа для мене не якийсь тягар. Якби я міг краще навчати дітей, я б ні про що більше не мріяв. От і Ленін казав...

— Еге ж, до речі...— перебив Картанбай Дюйшена і, помовчавши, сказав: — Ось ти все побиваєшся. А слізьми ж не воскресиш Леніна! Ех, коли б була така сила на землі! Чи, думаєш ти, інші не сумують, не горюють?.. А ти заглянь до мене під ребра: димує там серце гірким димом. Не знаю, далебі, чи збігається це З твоєю політикою, але хоч Ленін був людиною іншої віри, а я п'ять разів на день молюся за нього. А інколи думаю я, Дюйшене, скільки б ми з тобою не оплакували його, користі від цього ніякої. Так я оце по-своєму, по-старечому, розміркував: Ленін у самому народі, Дюйшене, залишився і перейде по крові — від батьків до синів.

— Спасибі вам, Караке, за ваші слова, спасибі. Правильно ви думаєте. Пішов він од нас, а ми життя по Леніну міряти будемо...

Слухаючи їхні розмови, я мовби повільно поверталася здалеку до самої себе. Спочатку все схоже було на сон. Я довго не могла заставити себе повірити, що Дюйшен повернувся додому живий і здоровий. А потім, мов весняний потік, ринула в мою розкуту душу невгамовна, нестримна радість, і, захлинаючись в тому гарячому потоці, я ридма

заридала. Мабуть, ще ніхто ніколи не радів так, як я. В ту хвилину для мене нічого не існувало: ні тієї мазанки, ні буранної ночі надворі, ані вовчої зграї, що шматувала на околиці аїлу єдиного Картанбаєвого коня. Нічого! Серцем, розумом, всією істотою своєю я відчувала безмежне й безмірне, як світло, надзвичайне щастя. Я вкрилася З головою і заціпила рота, щоб мене не почули. Але Дюйшен спитав:

— Хто це там схлипує за пічкою?

— Та не Алтинай, перелякалася допіру, от і плаче,— сказала Сайкал.

— Алтинай? Звідки вона? — Дюйшен схопився з місця і, ставши навколішки біля мого узголов'я, торкнувся мого плеча: — Що тобі, Алтинай? Ти чого це плачеш?

А я відвернулася до стіни і ще дужче залилася слізьми.

— Та що це ти, люба, чого ти так злякалася? Ну хіба можна так, ти ж у нас велика вже... Ну-бо, глянь на мене...

Я міцно обняла Дюйшена і, уткнувшись в його плече мокрим гарячим лицем, нестримно схлипувала й нічого не могла вдіяти З собою. Мене била радість мов у лихоманці, і я безсила була вгамувати її.

— Та у неї, либонь, серце зрушилося з місця! — занепокоївся Картанбай і теж підвівся з кошми.— Ану, стара, замов, пошепчи їй трохи, та швидше...

І всі вони враз сполошилися. Сайкал нашіптувала заклинання, бризкала мені в лице то холодною, то гарячою водою, обдавала парою і сама плакала разом зі мною.

Ах, коли б вони знали, що серце моє "зрушилося з місця" від великого щастя, про яке я не в силі була розповісти, та, ма-буть^ і не зуміла б.

І поки я не заспокоїлася й не заснула, Дюйшен сидів біля мене і тихенько гладив холодноватою рукою мій гарячий лоб.

* * *

Зима відкочувала за перевал. Уже гнала свої сині табуни весна. З відталих, набряклих рівнин потекли в гори теплі потоки повітря. Вони несли з собою весняний дух землі, пахощі щойно надоєного молока. Вже поосідали замети, і рушила крига в горах, і бренькнули струмки, а потім, з'єднуючись в течіях, вони хлинули бурхливими, нищівними річками, сповнюючи шумом розмиті яри.

Може, це й була перша весна моєї юності. В усякому разі, вона здавалася мені кращою за попередні весни. З бугра," де стояла наша школа, перед очима розкривався чудовий світ весни. Земля, ніби розкинувши руки, збігала з гір і неслася, не в силі Зупинитися, в мерехтливі срібні далі степу, оповиті сонцем і легким, прозорим серпанком. Десь за тридев'ять земель голубіли талі озерця, десь за тридев'ять земель ржали коні, десь за тридев'ять земель пролітали в небі журавлі, несучи на крилах білі хмари. ЗВІДКИ летіли журавлі і куди вони кликали серце такими томливими, такими трубними голосами?..

З настапням весни ми зажили веселіше. Ми вигадували різні ігри, безпричинно сміялися, а після уроків від самої школи до аїлу всю дорогу бігли, голосно перегукуючись. Тітці не подобалося це, і вона не пропускала нагоди вилаяти мене.

— А ти чого це пустуєш, дурепо? І діла тобі нема, що в дівках засиділася. У добрих людей такі, як ти, давно заміж повиходили, родичів

у дім добавили, а ти... Знаишла собі забаву до школи ходити... Та стривай, я тебе ось приберу до рук...

Відверто кажучи, я не дуже-то брала близько до серця тітчині погрози: це ж не новина — все життя лається. А сказати про мене, що я засиділася,— і зовсім несправедливо було. Я просто витяглася за цю весну.

— Ти ще лахмате дівчисько,— сміявся Дюйшен.— Та до того ж, здається, й руде!

Його слова мене анітрошечки не ображали. Звісно, думала я про себе, я лахмата, але все-таки не зовсім руда. А от коли я виросту, стану справжньою нареченою, то хіба ж я буду отака? Нехай подивиться тоді тітка, яка я буду гарна. Дюйшен каже, що у мене очі сяють, як зірочки, і лице відкрите.

Одного разу, коли я прибігла з школи, у нас в дворі стояло два чужих коня. Судячи по сідлах, по збруї, хазяїни їхні приїхали з гір. І раніше траплялося, що вони завертали до нас по дорозі з базару чи до млина.

Ще біля дверей мене різонув якийсь неприродний сміх тітчин: "Та ти, племінничку, не дуже-то журися, не збіднієш. Зате потім, коли дістанеш голубку в руки, добрим словом мене згадаєш. Хі-хі-хі!" У відповідь хтось підтакував і лунав регіт, а коли я з'явилася на порозі, всі одразу замовкли. Біля розстеленої на кошмі скатерті сидів мов пень червонопикий гладкий чоловік. Він скоса глянув на мене з-під лисячої шапки, насунутої на спітнілий лоб, і, кашлянувши, опустив очі.

— А, донечко, повернулася, заходь, люба! — ласкаво посміхаючись, зустріла мене тітка.

Дядько сидів на краєчку кошми теж з якимсь незнайомий) мені чоловіком. Вони грали в карти, пили горілку і їли бешбармак. Обидва були п'яні, і їхні голови якось дивно хиталися, коли вони ляскали картами.

Наш сірий кіт підкрався був до скатерті, але червонопикий так стукнув його по голові кісточками пальців, що той, дико вискнувши, відскочив убік і забився в куток. Ох, як же боляче було йому! Мені захотілося піти від цих людей, та я не знала, як це зробити. Мене виручила тітка.

— Донечко,— промовила вона,— там у казані їжа, поїж, поки не захолола.

Я вийшла, але мені не сподобалася така поведінка моєї тітки. І на душі у мене стало неспокійно. Я мимоволі насторожилася.

Години через дві приїжджі сіли на коней і поїхали в гори. Тітка зараз же почала обкладати мене звичайною лайкою, і у мене відлягло од душі. "Значить, вона просто сп'яну була такою ласкавою",— вирішила я.

Якось незабаром після цього до нас прийшла стара Сайкал. Я була надворі, але почула, як вона сказала:

— Та що це ти, бог з тобою! Занапастиш ти її.

Перебиваючи одна одну, тітка й Сайкал про щось палко засперечалися, а далі стара вийшла з дому дуже розгнівана. Вона кинула на мене сердитий і разом з тим жалісливий погляд і мовчки пішла. А мені стало якось не по собі. Чого вона так подивилася на мене, чим я їй не догодила?

Другого дня в школі я одразу помітила, що Дюйшен похмурий і чимсь стурбований, хоч і намагався не виказувати нам цього. І ще я

помітила, що він чомусь не дивиться в мій бік. Після уроків, коли ми всі юрбою вийшли з школи, Дюйшен гукнув на мене:

— А підожди-но, Алтинай.— Учитель підійшов до мене, пильно подивився мені у вічі і поклав руку на плече.— Ти додому не йди. Ти зрозуміла мене, Алтинай?

Я аж обмерла від страху. Тільки тепер я збагнула, що збиралася зробити зі мною тітка.

— Я сам за тебе відповім,— сказав Дюйшен.— А житимеш ти поки що у нас. І далеко од мене не ходи.

Мабуть, на мені лиця не було. Дюйшен взяв мене за підборіддя і, дивлячись у вічі, усміхнувся, як завжди.

— Та ти, Алтинай, не бійся! — засміявся він.— Коли я з тобою, нікого не бійся. Вчися, ходи до школи, як і досі ходила, і ні про що не думай... А то я ж знаю, яка ти боягузка... Та, до речі, давно збирався розповісти тобі.— Мабуть, згадавши щось чудне, він знову засміявся.— Пам'ятаєш, того разу Караке встав спозаранку і кудись зник. Дивлюся, приводить — кого б ти думала? — знахарку, Джайнакову стару. "Навіщо?" — питаю. "Не-хай5— каже,— пошаманить, а то в Алтинай серце зрушилося з місця від страху". А я й кажу: "Женіть її з двору, від неї інакше як однією вівцею не відкараскаєшся. А ми не такі багаті. Коня подарувати теж не можемо: вовкам віддали..." А ти ще спала. Так я й випровадив її. А Караке потім цілий тиждень не розмовляв зі мною, образився. "Ти,— каже,— підвів мене, старого". І все-таки хороші вони старики, виняткової доброти люди. Ну, тепер ходімо додому, ходім, Алтинай...

Як не намагалася я тримати себе в руках, щоб марно не завдавати прикрості вчителеві, неспокійні думки вже не покидали мене. Адже в будь-яку годину сюди могла несподівано з'явитися тітка і силоміць

забрати мене. А там вони зроблять зі мною, що захочуть, і ніхто в аїлі не заборонить їм цього. Я всю ніч не спала, чекаючи біди.

Дюйшен, звичайно, розумів мій стан. І, може, для того, щоб якось відвернути мене од похмурих думок, він приніс на другий день в школу два деревця. А після уроків узяв мене за руку і відвів убік.

— Зараз ми з тобою, Алтинай, зробимо одно діло, — сказав він, загадково усміхаючись. — Оці тополь ки я приніс для тебе. Ми з тобою їх посадимо. І поки вони виростуть, поки вберуться в силу, ти теж виростеш і будеш хорошою людиною. У тебе душа гарна < і розум допитливий. Мені завжди здається, що ти будеш ученою людиною. Я в це вірю, от побачиш, тобі так судилося. Ти зараз молоденька, мов та лозинка, така ж, як оці тополеньки. То давай посадимо їх, Алтинай, своїми руками. І нехай твоє щастя буде в навчанні, зіронько ти моя ясна...

Деревця були на зріст з мене, молоденькі сизостовбурні тополь ки. І коли ми їх посадили недалеко від школи, з передгір'я повіяв вітерець і вперше торкнувся їх зовсім ще маленьких листочків, наче життя вдихнув у них. Затремтіли листочки, ворухнулися тополь ки, захиталися...

— Дивися, як гарно! — засміявся Дюйшен, відступаючи назад. — А тепер прокопаємо сюди арик від отого джерела. І потім побачиш, які це будуть гарні тополі! Вони стоятимуть тут, на бугрі, рядочком, як дві сестри. І завжди вони будуть на виду, і добрі люди будуть їм радуватись. Тоді, Алтинай, і життя настане інше. Все краще попереду...

Я й зараз не можу знайти слів, щоб хоч скільки-небудь виразити, яка я була зворушена благородством Дюйшена. А тоді я просто стояла і дивилася на нього. Я дивилась так, немов уперше побачила, скільки світлої краси в його обличчі, скільки ніжності й добра в його очах, ніби ніколи раніше не знала я, які міцні і вправні його руки в роботі, яка чиста

його ясна усмішка, що зогріває серце. І гарячою хвилею здійнялося в моїх грудях нове, незнайоме почуття з невідомого ще мені світу. І я в душі кинулася до Дюйшена, щоб сказати йому: "Учителю, спасибі вам за те, що ви народилися таким... Я хочу обняти й поцілувати вас!.." Та я не посміла, посоромилася вимовити ці слова. А може й треба було...

Але тоді ми стояли на бугрі під ясним небом серед зеленіючих весняних передгір'їв, кожен мріючи про свое. І в ту годину я зовсім забула про загрозу, яка нависла надо мною. І не подумала я, що чекає мене завтра, і не помислила, чому ось уя"е другий день тітка не шукає мене. Може, вони забули про мене, а може, вирішили дати спокій мені? Але Дюйшен, як виявилося, думав про це.

— Ти не дуже сумуй, Алтинай, знайдемо вихід, — сказав він, коли ми поверталися в аїл. — Післязавтра я поїду у волость. Буду говорити там про тебе. Можливо, доб'юся, щоб тебе послали в місто вчитись. Хочеш поїхати?

— Як скажете, вчителю, так і буде, — відповіла я.

Хоч я і не уявляла собі, яке воно, оте місто, але для мене було досить того, що сказав Дюйшен, щоб уже мріяти про міське життя. То я лякалася всього невідомого, що чекало мене в чужих краях, то знову вирішувала вирядитись у дорогу — одним словом, місто тепер не сходило у мене з думки.

І на другий день в школі я думала про те ж саме: як і в кого житиму в місті. Коли хтось дасть притулок, буду дрова колоти, воду носити, прати, буду робити все, що накажуть. Міркувала я так, сидячи па уроці, і від несподіванки здригнулася, коли за стінами нашої старої школи почувся дрібний туніт копит. Це було так раптово, і коні мчали так навально, ніби от-от розтопчуть нашу школу. Ми всі насторожилися, завмерли.

— Не відривайтеся од своєї справи, робіть далі її, — швидко промовив Дюйшен.

Але в цю мить двері з шумом розчинилися, і на порозі ми побачили мою тітку. Вона стояла із зловтішною, задирливою усмішкою на обличчі. Дюйшен підійшов до дверей:

— Ви в якій справі?

— А в такій, що тебе не стосується. Дівку свою заміж виряджатиму. Ей, ти, бездомна! — Тітка кинулася до мене, але Дюйшен заступив їй дорогу.

— Тут тільки школярки, і заміж віддавати ще нікого! — твердо й спокійно мовив Дюйшен.

— Це ми ще побачимо. Гей, мужики, беріть її, тягніть, сучку! Тітка поманила рукою одного з вершників. Це був той самий

червонопикий в лисячій шапці. За ним спішилися ще двоє з здоровенними кілками в руках. Учитель не рушив з місця.

— Ти чого це, безрідний собако, розпоряджаєшся чужими дівками, як своїми жінками? Ану, геть!

І червонопикий ведмедем посунув на Дюйшена.

— Би не маєте права заходити сюди, це школа! — сказав Дюйшен, міцно тримаючись за одвірки.

— Я ж казала! — вискнула тітка. — Він сам давно влсе з нею знюхався. Привабив сучку задарма!

— Плювати мені на твою школу! — заревів червонопикий, замахуючись камчою.

Але Дюйшен випередив його. Він щосили копнув його в живіт ногою, і той, ойкнувши, впав. У ту ж хвилину двоє з кілками напалися на вчителя. Діти з плачем кинулись до мене. Від ударів двері розлетілися на тріски. Я метнулася до тих, хто бився, тягнучи за собою малюків, що вчепилися за мене.

— Відпустіть учителя! Не бийте! Ось я, беріть мене, не бийте вчителя!

Дюйшен оглянувся. Він був весь в крові, страшний і розлючений. Підхопивши з землі дошку і розмахуючи нею, він закричав:

— Біжіть, діти, біжіть в аїл! Тікай, Алтинай! — і захлинувся криком.

Йому перебили руку. Притискуючи її до грудей. Дюйшен позадкував, а ті, ревучи, мов скажені бики, почали бити його, тепер уже беззахисного.

— Бий! Бий! Гати по голові! Бий на смерть!

До мене підскочила розлючена тітка разом з червонопиким. Вони накинули мені на шию косу і потягли в двір. Я рвонулася З усієї сили і на мить побачила заціпенілих від крику дітей, а біля стіни, забризканої темною кров'ю, Дюйшена.

— Учителю!

Але Дюйшен нічим не міг допомогти мені. Він ще тримався на ногах; хитаючись наче п'яний під ударами недолюдків, він намагався підвести голову, що безсило моталася, а ті все били й били його. Мене повалили на землю і зв'язали руки. В цей час Дюйшен покотився по землі.

— Учителю!

Але мені затиснули рота і перекинули поперек сідла. Червонопикий був уже на коні і придавив мене руками та

грудьми. Ті двоє, що били Дюйшена, теж повскакували в сідла, а тітка бігла поряд і лупцювала мене по голові.

— Дочекалася, дочекалась! Ось як, ось як я випровадила тебе! І вчителеві твоєму кінець...

Та це був ще не кінець. Ззаду долинув раптом розпачливий крик:

— Алти-на-а-ай!

Я насилу підвела повислу з коня голову і глянула. За нами біг Дюйшен. Побитий мало не до смерті, закривавлений, він біг З каменюкою в руці. А за ним слідом — з плачем і криком увесь наш клас.

— Стійте, звірі! Стійте! Відпустіть її, відпустіть! Алтинай! — кричав він, наздоганяючи нас.

Насильники припинилися, і ті двоє закрутились на конях довкола Дюйшена. Схопивши зубами рукав, щоб не заважала перебита рука, Дюйшен націлився й кинув камінь, але не влучив. І тоді ті двоє звалили його в калюжу двома ударами кілків. В очах у мене помутилося, я тільки встигла ще помітити, як діти наші підбігли до вчителя і зо страху зупинилися над ним.

Не пам'ятаю, як і куди мене привезли. Прийшла до пам'яті я в юрті. У відкритий купол заглядали ранні зірки, спокійні, нічим не потурбовані. Десь поряд шуміла річка і чути було співи нічних півнів, що стерегли отари. Біля погаслого вогнища сиділа похмура, висхла, мов корч, стара жінка. Обличчя у неї було темне, як земля. Я повернула голову в інший бік... 0, коли б я могла вбити його поглядом!

— Чорнухо, підніми її, — наказав червонопикий.

Чорна жінка підійшла до мене і труснула за плече твердою, корявою рукою.

— Втихомир свою напарницю, втовкмач їй. А ні — все одно: розмова з нею буде коротка.

Він вийшов з юрти. А чорна жінка навіть не зрушилася з місця й не вимовила ні слова. Може, вона була німа? її погаслі, подібно до холодного попелу, очі дивилися, нічого не виражаючи. Бувають собаки, забиті ще з щенячого віку. Зді люди б'ють їх чим попало* по голові, і ті поволі до цього звикають. Але в їх погляді виникає така безпросвітна порожня глухота, що страх бере. Я дивилася в мертві очі чорної жінки, і мені здавалося, що сама я вясе не яшву, що я в могилі. Я ладна була повірити в це, коли б не шум річки. Вода з плескотом і гулом неслася по перепадах — вона була вільна...

Тітко, чорна твоя душа, будь же ти проклята на віки вічні!

Захлинися в моїх сльозах і крові моїй!.. Цієї ночі, п'ятнадцяти років, я стала жінкою... Я була молодша за дітей цього ґвалтівника...

На третю ніч я вирішила будь-що-будь тікати. Нехай загину в дорозі, нехай наздожене мене погоня, але я битимуся до останнього подиху, так само, як мій учитель Дюйшен.

Крадькома пробралася я в темряві до виходу, обмацала двері, вони були дуже міцно перев'язані волосяним арканом. Вірьовку в хитромудрих тугих вузлах не можна було поночі розв'язати. Тоді я спробувала трохи підняти кістяк юрти, щоб якось пролізти. Проте скільки я не билася, нічого у мене не виходило — і зокола юрта була теж прип'ята до землі арканами.

Лишалося тільки знайти що-небудь гостре і перерізати вірьовки на дверях. Я почала шарити навкруги, але нічого не знайшла, крім невеличкого дерев'яного кілочка. У відчаї я заходилася копати ним землю під юртою. Витівка була, звісно, безнадійною, та я вже робила це несвідомо. В голові билася лише одна безвихідна думка — вирватися звідси або вмерти, тільки б не чути його сопіння, безпробудного хропоту, тільки б не залишатися тут, умерти — то вмерти на волі, в бою, тільки б не підкоритися!

Токол — друга жінка. 0, як ненавиджу я це слово! Хто, в які жалюгідні часи вигадав його! Що може бути образливіше, ніж становище підневільної другої жінки, рабині тілом і душею? Встаньте, нещасні, з могил, встаньте, примари загублених, зганьблених, позбавлених людської гідності жінок! Встаньте, мученицi, нехай здригнеться чорний морок тих часів! Це кажу я, остання З вас, переступивши через цю долю!

Не знала я тієї ночі, що мені судилося сказати ці слова. Нестямно, розлючено скребла я землю під юртою. Грунт був кам'янистий, не піддавався. Я копала нігтями і подерла до крові пальці. А коли під юрту можна було просунути руку, вже світало. Загавкали собаки, попрокидалися сусіди. З тупотом промчав табун до водопою,! пирхаючи, пройшли сонні отари. Потім хтось підійшов до юрти, відв'язав аркани, що стягували її зокола, і почав знімати кошми. Це була мовчазна чорна жінка.

Значить, аїл готувався кудись перекочувати. Я зараз же згадала, що вчора краєм вуха чула розмову про те, що зранку мають знятися з місця,

відкочувати спершу до перевалу, на нове стійбище, а потім на все літо у глиб гір за перевал. І ще тяжче стало у мене на душі — тікати звідти в сто разів важче.

Як сиділа я біля підкопаного місця, так і залишилася сидіти,

навіть не відсунулася. А що мені було ховати і навіщо... Чорна жінка все одно побачила, що землю під юртою розрито, і нічого не сказала, мовчки робила далі своє діло. Та й взагалі вона поводилася так, ніби її нічого не стосувалося, мовби ніщо в житті не викликало в ній ніяких почуттів. Вона навіть не розбудила чоловіка, не посміла попросити його, щоб допоміг їй збиратися в дорогу. Він хропів, мов той ведмідь, під ковдрами та шубами.

Всі кошми були згорнуті, юрта залишилася роздягненою, і я сиділа в ній, наче в клітці, й бачила, що недалеко за річкою люди нав'ючують волів та коней. Потім я побачила, як до тих людей звідкись збоку під'їхали три вершники і, щось спитавши у них, попрямували в наш бік. Спершу я подумала, що вони їдуть збирати людей у дорогу, а потім придивилася й сторопіла. Це був Дюйшен, а двоє інших — в міліцейських кашкетах, з червоними петлицями на шинелях.

Я сиділа ні жива ні мертва, я не могла навіть скрикнути. Радість охопила мене — живий мій учитель! — і разом з тим порожнеча зяяла в душі: я пропаща, зганьблена...

У Дюйшена була забинтована голова і рука висіла на перев'язі. Він зіскочив з коня. Вибив ударом ноги двері, вбіг у юрту і зірвав ковдри з червонопикого.

— Ану вставай! — крикнув він грізно.

Той підвів голову, протер очі і кинувся був на Дюйшена, та одразу ж знітився, побачивши спрямовані на нього міліцейські нагани. Дюйшен схопив його за комір, струсонув і ривком підтягнув його голову до себе.

— Сволота! — прошепотів він побілілими губами. — Тепер потрапиш куди слід! Ходім!

Червонопикий покірливо рушив, але Дюйшен знову рвонув його за плече і, дивлячись у вічі йому, промовив зривистим голосом:

— Ти гадаєш, що стоптав її, як траву, загубив її?.. Брешеш, минулися твої часи, тепер її час, а тобі на цьому кінець!..

Червонопикому дали взути чоботи, зв'язали йому руки й навалили на коня. Один з міліціонерів повів коня за повід, другий їхав слідом. Я сіла на Дюйшенового коня, сам Дюйшен ішов поряд.

Коли ми рушили, позаду пролунав дикий, нелюдський зойк. Це бігла за нами чорна жінка. Вона, мов божевільна, підскочила до чоловіка і каменем збила його лисячу шапку.

— За кров мою випиту, душогубе! — репетувала вона нестямним голосом. — За чорні дні мої, душогубе! Не відпущу тебе живим!

Мабуть, років сорок не підводила вона голови. А тепер прорвалося все, що накопилось, все, що накипіло у неї на душі. її пронизливий крик бентежно лунав у скелях міжгір'я. Вона забігала то з одного боку, то з другого, кидала в чоловіка, боязко зіщуленого, кізяком, камінням, грудками глини, всім, що потрапляло їй під руку, і викрикувала прокльони:

— Щоб трава не росла там, де ступить нога твоя! Нехай кістки твої залишаться в полі, щоб ворон виклював тобі очі. Не приведи господи побачити тебе ще раз! Згинь З моїх очей, згинь, потворо, згинь, згинь, згинь! — прокричала вона, потім замовкла, а далі, знову заголосивши, кинулася геть. Здавалося, вона тікала від свого волосся, що розвівалося на вітрі.

Якраз наспіли сусіди, вони кинулися на конях доганяти її.

Як після жахливого сну, гуділо у мене в голові. Приголомшена, пригнічена, їхала я на коні. Дюйшен ішов трохи попереду, тримаючи в руці повід. Він мовчав, низько похиливши забинтовану голову.

Минуло чимало часу, перш ніж злощасне мія"гір'я залишилося позаду. Міліціонери заїхали вже далеко вперед. Дюйшен спинив коня і вперше подивився на мене змученими очима.

— Алтинай, я не зумів уберегти тебе, прости мене, — сказів він. А потім взяв мою руку і підніс до своєї щоки. — Та коли ти навіть простиш мене, я сам ніколи не прощу собі цього...

Я заридала й припала до гриви коня. А Дюйшен стояв поряд, мовчки гладив моє волосся і чекав, поки я наплачуся.

— Заспокойся, Алтинай, поїдемо, — сказав він нарешті. — Слухай, що я тобі розкажу. Позавчора був я у волості. Ти поїдеш до міста вчитися. Чуєш?

Коли ми зупинилися біля дзвінкої прозорої річечки, Дюйшен сказав:

— Здізь з коня, Алтинай, та вмийся. — Він витяг з кишені кусочок мила. — На, Алтинай, не жалій. А хочеш, я одійду вбік, попасу коня, а ти роздягнися, викупайся в річці. І забудь про все, що було, та ніколи не згадуй про це. Викупайся, Алтинай, легше стане. Гаразд?

Я кивнула головою. І коли Дюйшен відійшов убік, я роздяглася й обережно ступила у воду. Білі, сині, зелені, червоні камінці глянули на мене з дна. Бистрий голубий потік закипів з булько-тінням біля кісточок. Я зачерпнула пригорщами води і плеснула собі на груди. Холодні струмочки побігли по тілу, і я мимоволі засміялася, вперше за ці дні. Як приємно було сміятись! Ще й ще раз я обдала себе водою, а потім кинулася в глибінь потоку. Течія стрімголов виносила мене на обмілину, а я вставала й знову кидалася в бурунистий, виpуючий потік.

— Понеси, вода, геть з собою весь бруд і всю погань цих днів! Зроби мене, вода, такою ж чистою, як ти сама! — шепотіла я і сміялася, сама не знаючи чого.

Чому сліди людські не залишаються навіки на дорогих людям, пам'ятних місцях? Коли б зараз я знайшла ту стежку, якою ми з Дюйшеном повертались з гір, я припала б до землі і поцілувала вчителеві сліди. Стежка ця для мене — всім шляхам шлях. Хай будуть благословенні той день, та стежка, та путь, якою повернулася я до життя, до нової віри в себе, до нових надій та світла... Спасибі тому сонцю, спасибі землі тієї пори...

А через два дні Дюйшен повіз мене на станцію.

Залишатися в аїлі після всього, що скоїлося, я не хотіла. Нове життя треба буде починати на новому місці. Та й люди визнали моє рішення правильним. Проводжали мене Сайкал і Караке, вони метушилися, плакали, як малі діти, совали мені мішечки та вузлики на дорогу. Прийшли попрощатися зі мною й інші сусіди, навіть суперечник Сатимкул.

— Ну, з богом, дитинко, — сказав він, — ясної путі тобі. Не бійся, живи за наказом учителя Дюйшена — то й не пропадеш. Що вже там казати, ми теж дещо розуміти стали.

Учні з нашої школи довго бігли за бричкою і довго махали мені вслід...

Я їхала разом з кількома дітьми, котрих теж посилали до ташкентського дитбудинку. На станції нас чекала жінка-росіянка в шкіряній куртці.

Скільки разів потім проїжджала я мимо цієї затіненої тополями маленької станції в горах. Мені здається, що половину серця свого я назавжди залишила там.

В бузковому хисткому світлі весняного вечора було щось таке сумне й щемляче, мовби сам присмерк знав про наше розставання. Дюйшен намагався не показати, як боляче йому, як тяжко у нього на душі, та я ж знала: такий же біль клубком підступав у мене до горла. Дюйшен пильно дивився мені у вічі, руки його гладили моє волосся, моє лице, навіть ґудзики на моєму платті.

— Я б тебе, Алтинай, ніколи й на крок не відпустив од се-

бе, — сказав він. — Але не маю права заважати тобі. Ти повинна впитися. А я ж не дуже-то грамотний. їдь, там краще буде... Може, ти станеш справжнім учителем і тоді згадаєш нашу школу, може й посмієшся... Нехай буде так, хай буде так...

Вдалині загудів паровоз, сповнюючи луною станційну ущелину, замерехтіли вогні поїзда. Народ на станції заворушився.

— Ну от, зараз ти поїдеш, — затремтілим голосом промовив Дюйшен, стискаючи мені руку.— Будь щаслива, Алтинай. І головне — вчися, вчись...

Я нічого не могла відповісти: сльози душили мене.

— Не плач, Алтинай. — Дюйшен втер мені очі. І раптом згадав: — А ті топольки, що ми з тобою посадили, я сам вирощуватиму. І коли ти повернешся великою людиною, то побачиш, які вони будуть гарні.

В цей час підійшов поїзд. Вагони зупинилися з шумом і брязкотом.

— Ну, давай попрощаємося! — Дюйшен обійняв мене і міцно поцілував у лоб. — Будь здорова, щасливої дороги, прощай, рідна... Не бійся, йди сміливіше.

Я скочила на підніжку і обернулася через плече. Ніколи не забути мені, як стояв Дюйшен з рукою на пов'язці і дивився на

мене затуманеними очима, а потім потягнувся, наче хотів доторкнутися до мене, і в цю хвилину поїзд рушив.

— Прощай, Алтинай! Прощай, вогник мій! — крикнув він.

— Прощайте, вчителю! Прощайте, любий мій вчителю! Дюйшен побіг рядом з вагоном, потім відстав, потім враз рвонувся і крикнув:

— Алти-на-а-ай!

Він крикнув так, ніби забув сказати мені щось важливе і згадав, хоч і знав, що було вже пізно... Досі лунає в мене у вухах цей крик, що вихопився із самого серця, з самої глибини душі...

Поїзд проминув тунель, вийшов на пряму путь і, набираючи швидкості, поніс мене по рівнинах казахського степу до нового життя...

Прощай, учителю, прощай, моя перша школо, прощай, дитинство, прощай, моя перша, нікому не висказана любов...

Так, я вчилася у великому місті, про яке мріяв Дюйшен, у великих школах з великими вікнами, що про них розповідав він. Потім закінчила робітфак, і мене послали до Москви — в інститут.

Скільки труднощів довелося мені зазнати за довгі роки навчання, скільки разів я була у відчаї, здавалося, ні, не подолаю я премудростей— науки, і кожного разу в найтяжчі хвилини я в думці давала звіт моєму першому вчителеві і не сміла відступати. Те, що іншим давалося одразу, я осягала з величезними труднощами. Бо мені довелося починати все з азів.

Коли я вчилася на робітфаці, я написала вчителеві листа і призналася, що люблю його й чекаю. Він не відповів. На тому й урвалося наше листування. Я гадаю, що відмовив він мені і собі через те, що не хотів заважати мені вчитися. Моя"ливо, він і мав рацію... А може, були якісь інші причини? Скільки я перестраждала й передумала в ту пору...

Свою першу дисертацію я захистила в Москві. Для мене це було великою, серйозною перемогою. З а всі ці роки я не змогла побувати в аїлі. А потім почалася війна. Пізньої осені, евакую-ючись з Москви до Фрунзе, я вийшла з поїзда на тій самій станції, з якої проводжав мене мій учитель. Моні пощастило: я одразу знайшла попутну бричку, якою парубчак-візник їхав до радгоспу через наш аїл.

0 рідний край, у тяжкий для нас час, в час війни, довелося мені навідатися до тебе. Хоч як раділа я, дивлячись на перетворену землю, — повиростали нові аїли, зорано багато полів, побудовано нові дороги й мости, — але війна затьмарила цю зустріч.

Наближаючись до аїлу, я хвилювалась. Я придивлялася здалеку до нових, незнайомих вулиць, до нових будинків і садів, а потім глянула на той бугор, де стояла наша школа, і дух у мене перехопило — на бугрі рядком стояли дві великі тополі. Вопи погойдувалися на вітрі. І вперше я назвала людину, яку все життя називала "вчителем", просто на ім'я.

— Дюйшен! — прошепотіла я. — Спасибі тобі, Дюйшене, за все, що ти для мене зробив! Не забув, значить, думав... Як це схоже на тебе!..

Побачивши сльози на моєму обличчі, хлопчина-візник стурбувався:

— Що з вами?

— Та так, нічого. Ти знаєш кого-небудь з цього колгоспу?

— Знаю, звісно. Всі тут свої.

— А Дюйшена знаєш, ну того, що вчителем був?

— Дюйшена? Та він же до армії пішов. Я його сам з колгоспу на оцій бричці до військкомату возив.

Біля в'їзду в аїл я попросила хлопчину спинитись і встала З брички. Встала і трохи задумалася. Йти зараз по домівках у такий тривояший час шукати знайомих, питати, чи пам'ятаєте ви мене, я, мовляв, ваша землячка, я не наважилася. А Дюйшен був уже в армії. І ще: я поклялася ніколи не бувати там, де живуть мої тітка й дядько. Людям багато що мояша простити, але такого лиходійства, я гадаю, ніхто нікому не простить. Я навіть не хотіла, щоб вони знали, що я приїжджала в аїл. Я звернула З дороги і пішла до тополь, па бугор.

— Ех, тополі, тополі! Скільки я; води збігло відтоді, коли ви були молоденькими сизостовбурними деревцями! Все, про що мріяла, все, що передрікала людина, яка посадила і виростила вас, збулося. Чого" ж ви так журно шумите, за чим сумуєте? Чи я;аліється, що зима наближається, що холодні вітри обривають ваше листя? Чи біль і скорбота народна гуляють у ваших стовбурах?

Еге ж, буде ще зима, і холоднеча буде, і люті бурани, але прийде й весна...

Я довго стояла, прислухаючись до шуму осіннього листя. Арик біля обніжжя дерев хтось недавно розчистив: на землі ще збереглися глибокі, майже свіжі сліди кетменя. Устояна, прозора вода в повному арику ледь брижилася, і на ній коливалося жовте листя тополь.

З бугра мені видно було фарбований дах нової школи, а нашої вже й сліду не лишилося.

Потім я зійшла до дороги, зустріла попутну бричку і поїхала на станцію.

Була війна, потім прийшла перемога. Скільки гіркого щастя зазнав народ: дітвора бігала до школи з польовими сумками батьків, до праці повернулися чоловічі руки, солдатки повиплакували всі очі і мовчки примирилися зі своєю вдовиною долею. А були й такі, що все ще ясдали своїх близьких. Адже не всі одразу повернулися додому.

Не знала і я, що сталося з Дюйшеном. Мої земляки, приїжджаючи до міста, казали, що він пропав безвісти, бумагу таку одержала сільрада.

— А може й загинув, — гадали вони, — час же минає, а про нього ані слуху ні духу.

"Значить, не повернеться вже мій учитель, — думала я часом. — Так і не довелося нам побачитися від того пам'яткого дня, коли ми попрощалися на станції..."

Згадуючи інколи про минуле, я, виходить, і не підозрювала, скільки горя набралося в душі моїй.

В сорок шостому році пізньої осені я їхала до Томського університету в наукову командировку. їхала я по Сибіру вперше. Суворим і похмурим був Сибір в ту передзимову пору. Темною стіною проносилися за вікнами вікові ліси. В перелісках мелькали чорні покрівлі сіл з білими струмками

із димарів. На холодних полях осідав перший сніг, літала понад ними наїжена галич. Небо завжди хмурилося.

Але мені в поїзді було весело. Сусід у купе — колишній фронтовик, інвалід на милицях — смішив нас забавними історіями й анекдотами з воєнного життя. Я була вражена невичерпністю його вигадки, за простацтвом якої і необразливим, здавалося б, сміхом Завжди відчувалась суща правда. Він дуже сподобався всім у вагоні. Так от, десь за Новосибірськом наш поїзд затримався на хвилину на якомусь маленькому роз'їзді. Я стояла біля вікна і, дивлячись у нього, сміялася з чергового жарту мого сусіда.

Поїзд рушив, прискорюючи хід; за вікном проплив самотній станційний будиночок, і на стрілці я відсахнулася од вікна й знову припала до шибки. Там був він, Дюйшен! Він стояв коло будки з колійним прапорцем в руці. Не знаю, що зі мною сталося.

— Стійте! — крикнула я на весь вагон і кинулася до виходу, сама не знаючи, що робити, але раитом побачила стоп крап І ;і усієї сили зірвала його з пломби.

Вагони зштовхнулися, поїзд різко загальмував і так само різко подав назад. З гуркотом попадали речі з полиць, покотиксл посуд, заголосили діти й жінки. Хтось крикнув не своїм голосом:

— Людина під поїздом!

А я була вже на східцях, сплигнула, не бачачи під собою землі, як у безодню, і так само наосліп, нічого не розуміючи, кинулася бігти до будки стрілочника, до Дюйшена. Позаду лунали свистки кондукторів. З вагонів виплигували пасажири і бігли за мною.

Одним духом промчала я вздовж поїзда, а Дюйшен біг уже назустріч.

— Дюйшене, вчителю! — крикнула я, кидаючись до нього. Стрілочник зупинився, дивлячись на мене й не розуміючи, в

чому річ. Це був він, Дюйшен, його обличчя, його очі, тільки вуса він раніше не носив і трохи постарів.

— Що з вами, сестрице, чого ви? — співчутливо спитав він по-казахськи. — Ви, мабуть, помилилися, я стрілочник Джангазін, мене звуть Бейнеу.

— Бейнеу?

І не знаю, як я встигла заціпити рота, щоб не закричати з горя, від болю, від сорому. Що я наробила?.. Я затулила лице руками і похнюпила голову. Чом не розверзлася земля під ногами? Мені треба було попросити пробачення у стрілочника, попросити народ, щоб простив мене, а я все мовчки стояла мов камінь. Юрба пасажирів, що збіглися до мене, теж чомусь мовчала. Я ждала, що зараз почнуть гримати на мене, облають. Але ніхто ні слова. І в цій моторошній тиші схлипнула якась жінка:

— Нещасна, чоловіка чи брата признала, та виявилося — не він, помилилась.

Люди заворушилися.

— І треба ж бути отакому, — пробасив хтось.

— Та чого не буває, чого тільки не пережили ми у війну... — відповів зривистий жіночий голос.

Стрілочник відняв мої руки од лиця і сказав:

— Ходімо, я проведу вас до вагона, холодно.

Він взяв мене під руку. З другого боку мене взяв під руку якийсь офіцер.

— Ходімо, громадянко, ми все розуміємо, — сказав він. Люди розступилися, і мене повели, наче на похороні. Ми повільно йшли попереду, а за нами всі інші. Зустрічні пасажири теж мовчки приєднувалися до юрби. Хтось накинув мені на плечі пухову хустку. Мій сусід по купе шкутильгав на своїх милицях збоку. Він трохи забігав наперед, дивився мені у вічі. Весельчак, балакун, добра й мужня людина, він чомусь ішов, скинувши шапку, і, здається, плакав. І я плакала. І в цьому повільному ході вздовж поїзда, в посвисті й гудінні вітру в телеграфних проводах мені вчувалися звуки похоронного маршу. "Ні, не побачу я його ніколи".

Коло вагона нас зупинив начальник поїзда. Він щось кричав, сварячись па мене пальцем, щось казав про судову відповідальність, про штраф. Але я нічого не відповідала. Мені все було байдуже. Він ткнув мені протокол, зажадав, щоб я розписалася, та у мене не було сили взяти в руки олівець.

І тоді мій сусід по купе вихопив у нього цю бумагу і, насуваючись на нього на своїх милицях, закричав йому в лице:

— Дай їй спокій! Я розпишуся, це я зірвав стоп-кран і відповідатиму!..

По сибірській землі, по російському споконвіку краю поспішав трохи запізнілий поїзд. Сумовито дзвеніла вночі гітара мого сусіда. Як протяжливу пісню російських вдів несла я в своєму серці скорботний відгук од зустрічі з відгримілою війною.

Минали роки. Відходило минуле, завжди кликало майбутнє з його великими й малими турботами. Замілї я вийшла пізно. Але зустріла хорошу людину. У нас діти, сім'я, яшвемо ми в злагоді. Я тепер доктор філософських наук. Часто доводиться їздити. Побувала в багатьох країнах... А от в аїлі більше не була. На те були, звісно, причини, і багато їх, та я не збираюся виправдуватися. Те, що я порвала зв'язок з земляками, — це погано, пе-простимо. Але так уже склалася доля моя. Я не те що забула про минуле, ні, не могла цього забути, я віддалилася якось од нього.

Бувають такі джерела в горах: проляже нова дорога, стежку до них забувають, все рідше завертають туди подорожани напитися води, і джерела потроху заростають м'ятою та ояшною. А потім і не помітиш їх збоку. І рідко хто згадає про таке джерело й заверне до нього з битого шляху в жаркий день, щоб утолити спрагу. Прийде людина, розшукає те здичавіле місце, розсуне зарості й стиха ахне: давно ніким не скаламучена, прохолодна вода, надзвичайно чиста, вразить її своїм спокоєм і глибиною своєю. І побачить та людина в тому джерелі і себе, й сонце, і небо, й гори... І подумає вона, що гріх не знати такі місця, треба й товаришам розказати про них. Подумає так і забуде до наступного разу.

Отак інколи і в житті буває. Але на те воно, мабуть, і є життя...

Я згадала про такі джерела недавно, після того як побувала в аїлі.

Ви, звичайно, дивувалися тоді, чому я так несподівано поїхала з Куркуреу. Хіба не можна було розповісти людям про все, що я зараз повідала вам, там, на місці? Ні. Я була така засмучена, мені було так соромно, я соромилася сама себе, тому й вирішила одразу ж поїхати. Я зрозуміла, що не зможу зустрітися з Дюйшеном, не зможу подивитися йому прямо у вічі. Мені треба було заспокоїтись, зібратися з думками, подумати в дорозі про все, що я хотіла б сказати не тільки нашим землякам, а й багатьом іншим людям.

Я почувала себе винуватою ще й тому, що не треба було віддавати мені всіляку шану, не мені слід було сидіти на почесному місці при відкритті нової школи. Таке право мав/передусім наш перший учитель, перший комуніст нашого аїлу — старий Дюйшен. А вийшло навпаки. Ми сиділи за святковим столом, а ця золота людина квапилася розвезти пошту, поспішала доставити до відкриття школи вітальні телеграми її колишніх випускників.

Це ж не єдиний випадок. Я не раз спостерігала це. І тому я ставлю собі таке запитання: коли ми втратили здатність по-справжньому поважати просту людину,, як поважав її Ленін?.. І хвалити бога, що ми говоримо тепер про подібні речі без святенництва і лицемірства. Дуже добре, що ми і в цьому ще більше наблизилися до Леніна.

Молодь не знає, яким учителем був Дюйшен свого часу. А серед старшого покоління багатьох уже нема. Чимало Дюйшенових учнів загинуло на війні, вони були справжніми радянськими воїнами. Я зобов'язана була повідати молоді про свого вчителя Дюйшена. Кожен на моєму місці повинен був би це зробити. Але я не бувала в аїлі, не знала нічого про Дюйшена, і згодом його образ перетворився для мене мовби на дорогу реліквію, яку зберігають в музейній тиші.

Я ще приїду до свого вчителя і буду відповідати перед ним. Попрошу простити мене.

Коли повернуся з Москви, я хочу поїхати до Куркуреу і запропонувати там людям назвати нову школу-інтернат "школою Дюйшена". Так, ім'ям цього простого колгоспника, нині листоноші. Сподіваюся, що й ви, як земляк, підтримаєте цю пропозицію. Я прошу вас про це.

В Москві зараз друга година ночі. Я стою на балконі готелю, дивлюся на безліч московських вогнів і думаю про те, як приїду в аїл, зустрінуся з учителем і поцілую його в сиву бороду...

* * *

Я розчиняю навстіж вікна. В кімнату вливається струменем свіже повітря. В ясніючих блакитнуватих сутінках я вдивляюся в етюди й ескізи картини, яку я почав. їх чимало, я багато разів починав усе заново. Але про картину в цілому судити поки що рано. Я не знайшов ще головного... Я ходжу в досвітній тиші і все думаю, думаю, думаю. І так кожпого разу. ї щоразу я переконуюся в тому, що моя картина — ще тільки задум.

І все-таки я хочу поговорити з вами про свою ще не намальовану річ. Хочу порадитися. Ви, звичайно, догадуєтесь, що картина моя буде присвячена першому вчителеві нашого аїлу, першому комуністу — старому Дюйшену.

Але я ще не уявляю собі, чи зумію виразити фарбами це складне життя, сповнене боротьби, ці різноманітні долі та пристрасті людські. Як зробити, щоб не розплескати цю чашу, щоб я зумів донести її до вас, мої сучасники, як зробити, щоб мій задум не просто дійшов до вас, а став би нашим спільним творінням?

Я не можу не написати цієї картини, але скільки роздумів і тривог охоплює мене! Іноді мені здається, що у мене нічого не вийде. І тоді я думаю: навіщо, долі забаглося покласти мені в руки пензель? Що це за мученицьке ЯЇИТТЯ! А інколи я почуваю себе таким могутнім, що гори зрушити ладен. І тоді я думаю: дивися, вивчай, відбирай. Намалюй тополі Дюйшена і Алтинай, ті самі тополі, які дали тобі в дитинстві стільки радісних хвилин, хоч ти й не знав їх історії. Намалюй босоногого засмаглого хлопчака. Він видерся високо-високо і сидить собі на гілці тополі і дивиться зачарованими очима в невідому далину.

Або намалюй картину і назви її "Перший учитель". Це може бути той момент, коли Дюйшен переносить па руках дітлахів через річку, а мимо

на ситих конях проїждясають, глумлячись з нього, тупі люди в червоних лисячих малахаях...

А то намалюй, як учитель проводжає Алтинай до міста. Пам'ятаєш, як крикнув він в останній раз! Намалюіі таку картину, щоб вона, як Дюйшенів крик, який досі чує Алтинай, озвалася в серці кожної людини.

Це я кажу сам собі. Я багато що собі кая;у, та не завжди все виходить. І зараз я не знаю, яку ще намалюю картину. Але зате я твердо знаю одно: я буду шукати.